

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛ БИЛИМИ кафедрасы

Қол жазба ҳуқықында

Хожанов Марат Балтаниязович

**Қарақалпақ тилиндеги
хал фэйиллердин грамматикалык өзгешеликлери**

Қәнигелик: 5A220102 – Лингвистика (қарақалпақ тили)

Лингвистика магистри дәрежесин алыў ушын усынылған

ДИССЕРТАЦИЯ

Магистрлик диссертация
Қарақалпақ тил билими
кафедрасында көрип шығылды
хәм қорғаўға усынылды.

Кафедра баслығы:
_____ акад. А.Дәўлетов

Илимий басшы:
_____ проф.М.Қудайбергенов

« _____ » _____ 2010-жыл

Мазмуны

Жумыстың улыўма сыпатламасы.....	3
а) Теманың изертлеўдиң актуальлығы	3
б) Жумыстың мақсет ҳәм ўазыйпалары	4
в) Жумыстың изертлеў объекти ҳәм предмети	5
г) Жумыстағы илимий жаңалықлар	6
д) Изертлеў жумысытың методлары, методологиялық тийкарлары	7
е) Жумыстың қурылысы	7
Кирисиў. Теманың изертлениўи.....	8
I бап. Қарақалпақ тилинде ҳал феил формалары.....	12
I. 1. Ҳал феилдиң жай формалары ҳәм олардың хызмети.....	14
I. 2. Ҳал феилдиң қоспа формалары ҳәм олардың хызмети	22
II бап. Қарақалпақ тилиндеги ҳал феилдиң синтаксислик хызмети.....	37
II. 1. Баянлаўыш қатнаслы ҳал феиллер	38
II. 2. Пысықлаўыш қатнаслы ҳал феиллер	41
III бап. Қарақалпақ тилинде ҳал феиллердиң стильлик қолланылыўы.....	45
III. 1. Қарақалпақ тилинде ҳал феилдиң жай формаларының стилистикасы	45
III. 2. Қарақалпақ тилинде ҳал феилдиң қоспа формаларының стилистикасы	53
Жуўмақ	64
Пайдаланылған әдебиятлар	68

Жұмыстың улыўма сыпатламасы

а) Теманы изертлеўдиң актуальлылығы. Қарақалпақ тил билиминде гейпара фонетикалық, лексикалық, грамматикалық хәм тил тарийхына байланыслы мәселелер шешилип, бир системаға түсиўине қарамастан, елеге дейин изертлениўин күтип турған мәселелер көп. Усындай мәселелердиң бири – қарақалпақ тилиндеги хал фейилдиң грамматикалық өзгешеликлери есапланады.

Хал фейиллер көпшилик изертлеўшилер тәрәпинен сөз етилсе де, бирақ қарақалпақ тилинде олар еле арнаўлы изертлеўдиң объекти болмады. Сол ушын да хал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин теренирек хәм хәр тәрәплеме изертлеў алдымызда турған әҳмийетли ўазыйпалардың бири болып табылады.

Қарақалпақ тилиндеги хал фейил формаларының хызмети, басқа сөзлер менен дизбеклесий ўқыплылығы, оларды жасаўшы аффикслер қурамы, синтаксислик хызмети, стильлик қолланылыў өзгешеликлери, улыўма бул категорияның тилимизде жумсалыў жийилигин морфологиялық бағдарларда хәр тәрәплеме изертлеў үйренилиўи тийис актуаль мәселелердиң бири. Хал фейиллер фейилдиң функциональ формаларының ишинде өзине тән өзгешеликлерге ийе аффикслер топары. Олар тилдиң тарийхий раўажланыў басқышларында мәниси, сеслик дүзилиси, морфологиялық қурылысы жағынан бир қатар өзгерислерге ушыраған. Бул өзгерислер халқымыздың жасаў жағдайына, тарийхий шараятларға байланыслы жүзеге келген.

Қарақалпақ тилиндеги хал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин изертлеў арқалы белгили жуўмақлар ислеў, баҳалы мағлыўматлар алыўға

болады. Соңғы дәуірлерде улыўма тил билиминде, соның ишинде тюркологияда тил бирликлериниң семантикалық структурасын үйрениў бағдары кең ен жаймақта хәм ол өзиниң унамлы нәтийжелерин берип атыр. Усы ўақытқа шекем хал фейиллер сөз етилген мийнетлерде көбирек олардың формалық структурасы изертленген. Жумыста биз қарақалпақ тилиндеги хал фейиллердиң семантикалық структурасына көбирек дыққат аўдарыўды, олардың контекстлерде аўыспалы мәнилерде жумсалыўын анықлаўға хәрекет еттик. Жана системалық бағдарда үйрениўге арналған тема изертлениў зәрүрлигин және де күшейтеди.

б) Жумыстың мақсет хәм ўазыйпалары. Биз жумысымызда қарақалпақ тилиндеги хал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин изертлеўди мақсет етип алдық. Себеби хал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликлери хәққында жазылған илимий мийнетлер аз. Мийнетлерде де тек ғана ири баслы мәселелер системалы түрде баянланған. Биз сол ушын да қарақалпақ тилиндеги хал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин хәр тәреплеме, яғный морфология-синтаксислик хәм стилистикалық бағдаларда изертлеўди баслы мақсет етип қойдық.

Грамматикада гәптеги сөзлердиң өзгериўи, биригиўи, сөз формалары хәм гәп қурылысы сыяқлы қубылыслар хәққында улыўмалық қағыйдаларды белгилеп бериў нәзерде тутылса оның стилистика менен байланыслы екенлиги анық сезиледи. Стилистика биринши гезекте пикирди дәл хәм анық бере алыўы ушын грамматика белгилеп берген улыўмалық қағыйдалардың кай бирин қандай халатта қолланыў мақсетке муўапық болыўын белгилеп береди. Гәпте грамматикалық нызамлықларға әмел қылыўдың өзи жетерли емес. Гәпти стильлик жақтан дурыс дүзе билиў хәм керек. Демек,

грамматикалық кубылыстар да стилистиканың анализ етиў объекти есапланады.

Бизиң магистрлик диссертациямыздың тийкарғы мақсети қарақалпақ тилиндеги ҳал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин, олардың стильлик қолланылыў мүмкиншиликлерин үйрениўден ибарат. Белгиленген мақсетке ерисиў ушын төмендеги ўазыйпаларды шешиў белгиленди:

- Рус ҳәм түркий тил билиминдеги ҳал фейиллердиң изертлениўин үйрениў;

- Қарақалпақ тил билиминдеги ҳал фейиллердиң изертлениўин үйрениў;

- Стилистика бойынша изертленген мийнетлерге шолыў жасаў;

- Ҳал фейиллердиң грамматикалық ҳәм стилистикалық қолланылыў өзгешеликлерин анықлаў.

в) Жумыстың изертлеў объекти ҳәм предмети. Магистрлик диссертацияның изертлеў объектине «Қарақалпақ тилиндеги ҳал фейиллердиң грамматикалық өзгешеликтери» деген тема алынды, яғный қарақалпақ тилиндеги ҳал фейил формалары, олардың синтаксислик хызметтери, стильлик қолланылыў өзгешеликтери жумыстың тийкарғы объекти есапланады.

Қарақалпақ тилиндеги фейиллердиң системасы туўралы Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институты тәрәпинен басылып шыққан «Хәзирги қарақалпақ тили» (Морфология, 1974) коллективлик мийнет ҳәм Нөкис мәмлекетлик университетиниң филология факультеттери ушын дүзилген «Хәзирги қарақалпақ тили» (Морфология, 1981), сондай-ақ, 1994-жылы жарық көрген «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы», Сөз жасалыў ҳәм морфология мийнеттеринде ҳал фейиллерге улыўма

морфологиялық сыпатлама беріліп, фэйил системасының грамматикалық категорияларын билдириуіші морфологиялық формаларды системалы баянлауда қысқалық сезиледи. Сонлықтан биз бул жұмыста қарақалпақ тилиндеги хал фэйил формаларының семантикасы хәм хызметлери, гәп ағзаларына қатнасы, стильлик хызметлерин анықлауды изертлеудің тийкарғы объекти етип белгиледик.

Магистрлик диссертацияның предмети - қарақалпақ жазыушы-шайырларының шығармалары, усы күнге шекемги баспасөз материалларынан жыйналған тиллик фактлер есапланады. Қарақалпақ тилиндеги хал фэйил формаларының грамматикалық өзгешеликлерин анықлау үшін мысаллар талантлы жазыушы-шайырларымыздың көркем шығармаларынан алынды.

2) Жұмыстагы илимий жаңалықлар. Қарақалпақ тил билиминде грамматика тарауы бойынша изертленген мийнетлерде хал фэйиллер фэйилдің функциональ формаларының бири сыпатында изертленип, оның өзине тән болған морфологиялық белгилери баянланған.

Қарақалпақ тилиндеги хал фэйил формаларының стильлик қолланылыуы, оның хәр бир жай хәм қоспа формаларының стильлик өзгешеликлерин анықлау бул магистрлик диссертацияда дәслепки рет қолға алынып атыр. Жұмыста қарақалпақ тилиндеги хал фэйиллердің тууысқан халықлардағы хал фэйиллерден өзгешеликлери хәм уасалықлары, олардың синтаксислик хызметлери, хал фэйил жасаушы аффикслердің стилистикасы анықланды. Усы тийкарда хал фэйиллердің грамматикалық өзгешеликлери белгиленди.

Изертлеудің нәтижесінде алынған жуўмақлар қарақалпақ тилиниң грамматикасын үйрениўге қосылған үлес болып, келешекте усы бағдарда изертлеў жумысларын даўам еттириў ушын тийкар болып хызмет етеди. Бул тема бойынша оқыў-қолланбалар жазыўда, ҳал феиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин үйрениўде жүзеге келген пикирлер қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелерин шешиўде жәрдем береди.

д) Изертлеў жумысының методлары, методологиялық тийкарлары.

Диссертациялық жумыста изертленип атырған материаллардың бағдарына хәм алдына қойған мақсетине байланыслы салыстырыў хәм баянлаў методлары қолланылды. Ҳал феиллердиң стилистикалық өзгешеликлерин анықлаўда структурал-семантикалық усыл қолланылды.

Теманы изертлеў барысында Президентимиз И.А.Каримовтың баянатлары хәм шығып сөйлеген сөзлеринде, хүкимет қарарларындағы миллий қадириятларымызды, мәдений мийрасларымызды қайта тиклеў, ана тилимизди терең үйрениў хәм мәмлекетимиз ғәрезсизлигин беккемлеў жолында олардан өнимли пайдаланып, миллий идеологияны раўажландырыў бойынша пикирлерин басшылыққа алдық. Сондай-ақ, тил, тарийх, руўхыйлық ҳаққындағы пикирлери методикалық тийкар ўазыйпасын өтеди. Қарақалпақ тилиндеги ҳал феиллердиң грамматикалық өзгешеликлерин анықлаўда усы күнге дейин жазылған жазыўшы-шайырларымыздың дәретиўшилиги изертлеў жумысына дерек сыпатында хызмет етти.

е) Жумыстың қурылысы. Жумыс кирисиў хәм жуўмақ, тийкарғы үш баптан ибарат. Көлеми 71 бет.

Кирисиў

Теманың изертлениўи

Хәзирги қарақалпақ әдебий тили сөзлик қурамының үлкен бөлегин феиллер қурайды хәм олар қарым-қатнас жасаўда жүдә жийи қолланылады. Егер түркий тиллердеги феиллердиң этимологиясына нәзер аўдарсақ, феиллер өзлериниң тарийхын, шығысын, турақлылығын сақлаған хәм басқа тиллердиң тәсирине берилмеген лексика-грамматикалық сөзлер топары болып табылады.

Қарақалпақ тилиндеги феиллерди илимий тийкарда үйрениў 1950-жыллардан басланды. Бул дәўирде феил категориясына арналған Н.А.Баскаковтың «Залогии в каракалпакском языке» (Ташкент, 1951), «Составные глаголы в каракалпакском языке» (Ташкент, 1952), «Каракалпакский язык» (II, фонетика и морфология, ч 2, М, 1952), «Очерк грамматики каракалпакского языка» (Каракалпакско-русский словарь М, 1958) мийнетлери басылып шықты. Әсиресе, Н.А.Баскаковтың «Каракалпакский язык» монографиялық мийнетинде феил категориясы илимий тийкарда хәр тәрәплеме системалы баянланады. Бул мийнетте, тийкарынан, феилдиң жасалыўы үйренилген. Н.А.Баскаков, басқа сөз шақаплары сыяқлы, феилдиң еки түрли жасалыў системасын көрсетеди: 1) Лексикалық сөз жасалыў; 2) Грамматкалық сөз жасалыў. Феилдиң лексикалық сөз жасалыў системасын өз ишинде және еки түрге бөлинеди: 1) Атлықтан жасалған феил формалары; 2) Феилден жасалған феил формалары¹.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. Фонетика и морфология. Ч 2. (части речи и словообразование) М., 1952, С. 309-310.

Атлықтан жасалған фэйил формаларының курамында аффиксация усылы менен жасалған жаңа лексикалық мәнидеги дөрэнди фэйиллер хэм синтаксислик усыл менен жасалған қоспа фэйиллер қаралады. Фэйилден жасалған фэйил формаларының курамында дәреже аффикслери арқалы жасалған дөрэнди фэйиллер хэм фэйилдің түр категориясын жасаўшы дөрэнди қоспа фэйиллер үйрениледі. Демек, Н.А.Баскаков фэйилдің дәреже хэм түр категорияларын фэйилдің дөрэнди формалары деп есаплап, оларды лексикалық сөз жасалыў системасында қарайды.

Н.А.Баскаков фэйилдің грамматикалық сөз жасалыў системасына фэйилдің функциональ-грамматикалық категорияларын жасаўшы хәрекет аты, келбетлик фэйил хэм хал фэйил формаларын киргизеди. Демек, Н.А.Баскаков фэйил системасына қатнаслы оның барлық грамматикалық категорияларын фэйилдің жасалыўының еки түри - лексикалық хэм грамматикалық (функциональлық) жасалыў системасының курамында көрсетеди.

Д.С.Насыровтың «Қарақалпақ тилинде келбетлик фэйил» (Нөкис, 1964) деген монографиялық мийнетинде фэйилдің функциональ-грамматикалық формаларының бир түри - келбетлик фэйилдің морфологиялық хэм синтаксислик басқышлары үйрениледі. Бул фэйилдің сөз жасалыў, сөз өзгеріў системалары, синтаксислик функциялары автор тәрэпинен системалы баянланады.

Фэйилдің функциональ-грамматикалық формаларының екинши түри - «Хәзирги заман қарақалпақ тилинде хәрекет атлары» (Нөкис, 1967) деген ат пенен Б.Қутлымуратов тәрэпинен монографиялық планда изертлеўге алынды. Бул автордың мийнетинде хәрекет атларының семантикасы хэм

жасалыуы, сөз өзгеріуі системасы, яғный хәрекет атының морфологиялық басқышлары сөз етиледі.

Фейилдің өткен мәхәл категориясына арналған К.Убайдуллаевтың «Хәзирги қарақалпақ тилиндеги анықлық мейилдің өткен мәхәл категориясы» (Нөкис, 1978) хәм Ж.Алламуратовтың «Қарақалпақ тилиндеги анықлық мейилдің өткен мәхәл формалары мәселесине» (Нөкис, 1964) деген темаларда монографиялары басылып шықты. Бул еки жумыста да қарақалпақ тилиндеги анықлық мейилдің өткен мәхәл формалары, олардың мәнилик түрлери хәм қолланылыуы хәр тәреплеме анализленеди.

Қарақалпақ тилиндеги фейиллердің системасы тууралы Н.Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты тәрепинен басылып шыққан «Хәзирги қарақалпақ тили» (морфология, 1974) коллективлик мийнет хәм Нөкис мәмлекетлик университетиниң филология факультетлери ушын дүзилген «Хәзирги қарақалпақ тили» (морфология, 1981), сондай-ақ 1994-жылы жарық көрген «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология» мийнетлеринде хал фейиллерге улыуа морфологиялық сыпатлама берилген.

Бул жумысларда қарақалпақ тилиндеги фейиллердің системасы, структура-семантикалық категориялары, термин қолланыу мәселелери бойынша хәр қыйлылық ушырасады. Фейил системасының грамматикалық категорияларын билдириуши морфологиялық формаларды системалы баянлауда қысқалық сезиледи.

М.Дәулетовтың «Хәзирги қарақалпақ тилинде фейилдің функциональ формаларының системасы» (Нөкис, 1990) деген мийнетинде фейил

категориясың гейпара грамматикалық формаларының қәлиплесиўи хәм формалық-семантикалық аспектерине әдеўир дыққат аўдарған.

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилиндеги хал феийл категориясы аз изертленген актуаль темалардың бири. Сонлықтан биз бул жумыста қарақалпақ тилиндеги хал феийл формаларының семантикасы хәм хызметлери, хал феийллердиң гәп ағзаларына қатнасын, сондай-ақ хал феийл формаларының стильлик хызметлерин анықлаўды тийкарғы мақсет етип белгиледик.

Қарақалпақ тилиндеги хал феийл категориясының гәптеги атқаратуғын хызметин, басқа сөзлер менен дизбеклесиў уқыплылығын, оларды жасаўшы аффикслер қурамын, хал феийлдиң басқа сөз шақапларына қатнасын - улыўма бул категорияның тилимизде қолланыў өзгешелигин морфологиялық хәм синтаксислик бағдарда хәр тәрәплеме изертлеў - актуаль мәселелердиң бири болып есапланады, себеби оның теориялық хәм әмелий әхмийети үлкен.

Жумысты жазыўда қарақалпақ жазыўшы-шайырларының шығармаларынан, баспасөз материалларынан жыйналған тиллик фактлер пайдаланылды.

Қарақалпақ тилиндеги хал феийл формаларының мәнилери хәм хызметлерин изертлеўде тилши-илимпазлардың илимий грамматикалық мийнетлеринен, сондай-ақ түркий тиллерде хал феийллер туўралы арнаўлы жазылған мийнетлерден кеңнен пайдаланылды. Жумыс кирисиў хәм жуўмақлаўдан басқа 3 баптан ибарат.

І БАП

Қарақалпақ тилинде хал фейил формалары

Хал фейил фейил түбирлерине хәм тийкарларына белгили аффикслердиң жалғаныўы арқалы жасалып, фейилдиң басқа да дөрэнди формаларынан өзине тән морфологиялық белгилери хәм гәптеги хызмети жағынан айрылып турады. Хал фейил - фейил хәм рәўишлик белгилерге, яғный ис-хәрекет хәм пысықлаўышлық мәниге ийе болған фейилдиң атрибутивлик - пысықлаўышлық формасы. Оның усы еки сөз шақабының мәнисине ийе болыўы есапқа алынып, көпшилик түркий тиллеринде «хал қылым»¹, «хал фейил»², «хал ишлик»³, «равишдош»⁴ хәм т.б. терминлер менен аталады.

Хал фейил формалары бет, сан хәм мәхәл мәнилерин билдирмейди. Сонлықтан хал фейиллер морфологиялық белгиси жағынан бетлик емес фейиллердиң системасына киреди. Хал фейилдиң атрибутивлик - пысықлаўышлық форма деп аталыўы оның полифункциялық екенлигин билдиреди. Хал фейил лексика-семантикалық жақтан ис-хәрекет процесин билдиреди, болымлы хәм болымсызлық, дәреже формаларына ийе болады. Бирақ хал фейилдиң аффикслери фейилдиң дәреже хәм болымсызлық формаларынан кейин жалғанады. Мысалы, барыпты, келипти, бармапты, келмепти хәм т.б. Хал фейилдиң *-ып// -ип, п, -а, -е, -й, -май// -мей* сыяқлы жедел формалары бетлик аффикслерин қабыл етип, анықлық мейилдиң жасалыўының басланғыш парадигмасы болады. Анықлық мейилдиң жасалыўының басланғыш парадигмасы болады. Мысалы: 1. Орнына Мурат

¹ Дмиртиев Н.К. Башқорт теленең грамматикасы. 1948, 200-бет.

² Кангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 238-бет.; Хазирги заман уйғыр тили. 1966, 242-бет.; Хазирги қарақалпақ тили (Морфология). 1974, 212-бет.

³ Аннакуров А. Түркмен дилинде хал ишлик формалары. Ашгабат, «Ылым» нешрияты, 1974.

⁴ Ўзбек тили грамматикаси (I том, морфология). 1975, 515-бет.

хәккелекти қалдырыпты (Ш.Сейтов). 2. Балалары мектепке кетипти (Ә.Тәжимуратов). 3. Аўыл арасында бирли-ярым адам өре баслады (Ш.Сейтов). 4. Кимиңди хан демеймен, Кимиңди кул демеймен (Алпамыс).

Ҳал фейил формалары рәуишлик характерге ийе болып келгенде, рәуишлер сыяқлы тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы болып, оны хәр түрли атрибутивлик-пысықлаўышлық мәниде сыпатлайды. Бул мәни ҳал фейилдиң қосымша, екинши дәрежели ис-хәрекет екенлигин билдиреди. Мысалы: 1. Өзи де басынан кеширгенлерин жеңил-желписин *тийип-қашып* ғана айтты (Ш.Сейтов). 2. Базаршының хабары да жолға қарата-қарата өлтиретуғын болды-аў (Ш.Сейтов). 3. Қасымның ийинлери селкилдеп, *үн шығармастан* күлди (Т.Қайыпбергенов). 4. Ақыры, ол буның жети уйықлағанда түсине енген нәрселер емес еди (А.Садыков).

Ҳал фейиллер тийкарғы фейилди екинши бир хәрекет арқалы сыпатлайды, оның хәр түрли пысықлаўышлық мәни билдириўи ҳал фейилдиң мәнисин жоймайды. Мысалы: *Ол жоқарыдан секирип түсти*, деген гәптеги секирип ҳал фейили рәуиш сыяқлы қалай? деген сораўға жуўап берип, тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў сынын билдиреди. Бундағы ҳал фейил рәуиш сораўына жуўап берип, рәуиш мәнисинде келген менен, өзиниң динамикалық мәнисин сақлаў арқалы тийкарғы ис-хәрекеттиң белгисин билдиреди. Ҳал фейилдиң бул сыяқлы полифункциональлық белгилери анық хәр бир формасына жеке-жеке тоқталғанда анық көзге түседи.

Ҳал фейил формалары тийкарғы хәм қоспа (дөренди) аффикслер болып еки топарға бөлинеди. Биринши топарға ҳал фейил жасаўда өнимли колланылатуғын *-ып//-ип, -п, -а, -е, -й, -май//-мей* формалы тийкарғы аффикслер, екинши топарға шығысы жағынан еки ямаса үш аффикстиң

қосылыуынан пайда болған *-ғалы//гели* (*-қалы//кели*), *-ғанша//генше* (*-қанша//кенше*), *-мастан//местен*, *-ғандай//гендей* (*-қандай//кендей*), *-тәундай*, *-мастай//местей*, *-ғанлықтан//генликтен* (*-қанлықтан//кенликтен*), *-ғанда//генде*, *-ғаннан//геннен* сыяқлы дөренди (қоспа) аффикслер киреди.

I. 1. Хал фейилдин жай формалары хәм олардың хызмети

Хал фейилдин *-ын//ин, -н* формасы

Бул аффикс арқалы дауыссызға питкен фейиллерге *-ын//ин*, дауыслығы питкен фейиллерге *-н* түрінде жалғанып хал фейил жасайды. Хал фейилдин *-ын//ин, -н* формалы түри түркий тиллеринде, соның бири қарақалпақ тилинде басқа формаларына қарағанда өнимли қолланылады. Бул форманың тилде өнимли қолланыуына байланыслы морфологиялық хәм синтаксислик категорияларғы қатнасы да полисемантикалық хәм айрықша полифункциялық формаға ийе.

Хал фейилдин бул формалары тийкарғы ис-хәрекеттин қосымша екінши дәрежели ис-хәрекетти болыуы менен қатар, тийкарғы ис-хәрекетти де билдиреди. Бул жағдайда аналитикалық формадағы фейилдин жасалыуында анық көринеди. Аналитикалық формадағы фейиллердин қурамында тийкарғы мәни хал фейилде сақланады. Қосымша грамматикалық мәни көмекши фейил арқалы билдириледі. Мысалы: *айтып берди, бузылып қалды, оқып шықты, ислеп атыр* хәм т.б. Бул формадағы фейиллердин қурамында тийкарғы хәрекетлик мәни *-н* формалы хал фейил арқалы билдирилген. Хал фейилдин тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оны сыпатлап келиуі

атрибутивлик-пысықлаушылық функцияда келгенде конкретлеседи. Хал фейиллер рәуишлер сыяқлы екінші бір ис-хәрекетке қатнаслы болып келип, сол ис-хәрекетти хәр түрлі пысықлаушылық мәнилерде сыпатлайды. Бул жағдайда хал фейилдің тек бір тәрәпин ғана көрсетеди. Хал фейилдің *-ын// -ип, -п* формасы төмендеги жағдайларда тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы болмайды:

1. Қоспа фейилдің қурамында тийкарғы лексикалық мәни хал фейил арқалы билдириледі. Хал фейил менен дизбеклескен постпозитивлик фейиллер дәслепки компонентке көмекши грамматикалық мәни берип, хал фейилди түр хәм мәхәл категорияларының мәнисине өткереди. Мысалы: 1. Ол өзиниң үнсиз тили менен өз дәуири жөнинде сөйлеп берди (И.Юсупов). 2. Дәрьяға да келип қалыппыз (Н.Дәуқараев). 3. Усы Ерполаттай бир шопан қойдың сүтин ишип манаусырап, ал-сал болып уйықлап қалыпты (М.Дәрибаев).

2. Хал фейилдің *-п* формасы байланыстырыушылық мәни билдиреди. Бундай жағдайда хал фейил дизбекли ямаса бағыныңқы қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң баянлаушы хызметин атқарады. Мысалы: Жерлер көклек, ағашлар бөртик ашты (А.Бегимов). Бултлар көшип, аспан ашылды (Х.Сейтов).

3. *-п* формалы хал фейил қоспаланған жай гәплердің қурамында биргеликли баянлаушы хызметинде келгенде, тийкарғы ис-хәрекетти билдирип келеди. Мысалы: Олар адамлар менен бирим-бирим сөйлесип, хармасын айтып, хал жағдай сорасты (К.Султанов).

4. Хал фейил айрымланған топлам формасында детерминантлық функция атқарып келгенде, тийкарғы фейилге (ис-хәрекетке) қатнаслы

болмай, улыўма гәпке қатнаслы болады. Мысалы: Мылтығымды арқалап, Қаратереңге жетип бардым (Ә.Шамуратов). Сытыр етсе алақлап, әдеўир жол жүрип қалыппыз (Газетадан).

5. *-n* формалы ҳал феи́л тийка́рғы ис-хәрекеттиң белгисин билдирип, оның қосымша екінши дәрежели ис-хәрекеті мәнисинде келеди. Екінши дәрежели ис-хәрекет мәнисинде келгенде, тийка́рғы феи́л менен жупкерлесиўши байланысқа түседі. Бундай жағдайда тийка́рғы феи́л менен *-n* формалы ҳал феи́л хәр түрли пысықлаўышлық мәнидеги қатнасларды билдиреди:

а) *-n* формалы ҳал феи́лдиң ис-хәрекеті тийка́рғы ис-хәрекеттиң ислениў усылын, сынын билдиреди. Мысалы: 1. Қуралай дала гиясына *рәхәтленип* отлады. 2. Қузғын өз жемтиги үстинде шүкшыйып отыражақ (Қ.Досанов).

б) Ҳал феи́лдиң ис-хәрекеті тийка́рғы ис-хәрекеттиң ислениў себебин, мақсетин билдиреди. Мысалы: 1. Ол қысынып терлей баслады (Т.Қайыпбергенов). 2. Сениң ерлик ислериңди көрип қуўандық (Ә.Тәжимуратов).

в) *-n* формалы ҳал феи́л тийка́рғы ис-хәрекеттиң ислениў ўақтың билдиреди. Бундай жағдайда ҳал феи́лден аңласылған ўақытлық мәни хәзирги хәм өткен мәхәл мәнилеринде келеди. Мысалы: 1. Лиза *жуўырып баратырып* көйлегиниң жеңине қолын сукты (Ж.Аймурзаев). 2. Еки күннен кейин *қайтып келип*, хәш ким менен тиллеспестен үйине кирип кетти (С.Арысланов).

г) Аналитикалық формадағы *-май* турып қоспа ҳал феи́лдиң басқарыўындағы топлам тийка́рғы ис-хәрекеттиң шәртин билдиреди. Мысалы: 1. Суў таңсықлығын үлкемиздиң суў ресурсларынан пайдаланбай

турып шешиў мүмкин емес (Қызыл Қарақалпақстан). 2. Түсиң дүзелмей, исиң дүзелмейди (Нақыл).

д) Ҳал феџилдиң аналитикалық формадағы *-а, -е* турып, *-п турып, көрип, отырып* хэм т.б. түрлери тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы қарсыласлық мәни билдиреди. Мысалы: 1. Ол биле турып айтпады. 2. Мине усыларды көрип отырып Муғалдиң кейнине қалай ерип кетермен (Г.Изимбетов). 3. Бирақ оқыған адам бола турып ислеген турпайылығыңыз күтә ерси болды (Ж.Сапаров).

-п формалы хал феџил тәкирарланып келип те екинши дәрежели ис-хәрекетти аңлатады хэм ис-хәрекеттиң даўамлылығын, тәкирарланыўын билдиреди. Мысалы: Қуралай сезикленди хэм ырғып-ырғып алға карап секирди (Қ.Досанов).

2. Жылап-жылап шырақларым өшеди,

Бул истиң тәғдирин кимлер шешеди (Күнхожа).

Ҳал феџилдиң *-а, -е, й* формасы

Феџилдиң түбир хэм дөрэнди формаларына *-а, -е* (даўыссыздан кейин), *-й* (даўыслысынан кейин) аффикслери жалғанып хал феџил жасалады. Оның болымсызлық мәниси *-май//-мей* формасы арқалы билдириледи. Мысалы: *бара, келе, ала, көре, алмай, келмей, бармай* хэм т.б.

Ҳал феџилдиң *-а, -е, -й* формасы тарийхий шығысы жағынан хал феџилдиң *-ып//-ип, -п* формасы сыяқлы, ең ески формалардың бири.

-a, -e, -й формалы фейилдиң тарийхый келип шығыуы туўралы Ю.Д.Джанмавов хәм А.Аннакуровлардың мийнетлеринде кең баян етиледи¹. Бул авторлар *-a, -e, -й* келип шығыуы туўралы Ж.Дени хәм Н.А.Баскаков тәрәпинен усынылған пикирлерди куўатлайды.

Н.А.Баскаков ҳал фейилдиң *-a, -e, -й* формасының тарийхый шығысы, семантикалық хәм формалық жақтан келер мэхәл келбетлик фейилдиң тилек мейил формасы *-гай//-гей, -қай//-кей*, сондай-ақ буйрық, тилек мейилдиң *-ай//-ей* хәм келер мэхәл келбетлик фейилдиң *-ар//-ер, -р* формалары менен байланыстырылады. Н.А.Баскаков бул формалардың мәнилериниң бир-бирине жақынлық тәрәплерин есапқа алады².

Ҳал фейилдиң *-a, -e, -й* формасы карақалпақ тилинде төрт түрли формада: 1. Жеке түринде. 2. Тәкирарланған түринде. 3. Топлам формасында. 4. Аналитикалық фейил курамында қолланылады. Олардың қолланылыуының дәслепки үш түри семантикалық жақтан екинши бир ис-хәрекетке қатнаслы қосымша, екинши дәрежели ис-хәрекетти билдиреди, ал аналитикалық фейилдиң курамындағы ҳал фейил тийкарғы ис-хәрекет мәниснде келеди.

1. Ҳал фейилдиң *-a, -e, -й* формасының жеке қолланылыуы тилде сийрек ушырасады. Бул форма жеке қолланып келгенде, субъекттиң екинши дәрежели ис-хәрекетин билдиреди. Бул екинши дәрежели ис-хәрекет субъекттиң тийкарғы ис-хәрекетти менен параллель, бир ўақытта болған хәрекетти билдирип келеди. Синтаксислик функциясы жағынан тийкарғы ис-хәрекет пенен пысықлаўышлық мәниде қатнас жасайды. Мысалы: 1. Есиктен

¹ Джанмавов Ю.Д. Деепричастие в кумыкском литературном языке. 1967, С. 81-88; Аннакуров А. Түркмен дилинде ҳал ишлик формалары. 1977, 98-100-бетлер.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык (II том) 1952, С. 464-465.

бир топар қыз-жигитлер *күлице* кирип келди (Т.Қайыпбергенов). 2. Ол геўгим *түсе* жетип келди (Х.Сейтов).

2. Ҳал феи́лдиң *-а, -е, -й* формасының тәкирарланып келиўи жеке түрине қарағанда семантикалық жақтан кеңирек қолланылады. Тәкирарланып келген *-а, -е, -й* формалы ҳал феи́лден тамамланбаған, тәкирарланып, даўам етип туратуғын ис-хәрекет процеси аңласылады. Бул форма тийкарғы ис-хәрекетке ўақытлық жақтан қатнаслы болып келгенде, көбинесе оның менен бир ўақытта ямаса оннан бұрын исленген хәрекетти билдиреди. Мысалы: Алды менен кирип келгенлер есик беттен *жалтая-жалтая* отырысты (Т.Қайыпбергенов). 2. *Көре-көре* көсем болады, Сөйлей-сөйлей шешен болады (Нақыл).

3. Ҳал феи́лдиң *-а, -е, -й* формасы сеплик жалғаўлы хәм тикеўишли келген атаўышларды басқарып, ҳал феи́л топламын дүзеди. Ҳал феи́лдиң бул түриниң топлам формасында келиўи *-п* формасына қарағанда әдеўир шекленген дәрежеде қолланылады.

-а, -е, -й формалы топлам тийкарғы ис-хәрекеттиң қосымша, екінши дәрежели хәрекетин билдиреди хәм сол топлам формасында тийкарғы ис-хәрекетти хәр түрли пысықлаўышлық мәнилерде сыпатлайды.

а) Ис-хәрекеттиң тез исленгенлигин билдиреди. Мысалы: Айтбай үст кийимин *жамыла* далаға шықты (А.Бекимбетов).

б) Тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы ўақытлық мәни билдиреди. Мысалы: Мен оның сын-сынбатына *қарай* жүре Родинаны бундай тақылетте хеш сезбеген едим (Ө.Хожаниязов).

в) Қарсыласлық мәни билдиреди. Мысалы: Өзи молла бола *тура* урлықты жақты көреді (Т.Қайыпбергенов).

4. Ҳал феџилдиң *-а, -е, -й* формасы қоспа феџил жасаўда өнимли қолланылады. Бул форма көмекши феџил менен дизбеклесип қоспа феџил жасап келгенде, тийкарғы ҳәрекетлик мәни ҳал феџил арқалы билдириледи. Оның ҳәр түрли екнши дәрежели көмекши грамматикалық мәнилери көмекши феџилдиң қатнасы менен аңласылады. Мысалы: 1. Еки елдиң дослық түйини үзиле қояр ма? 2. Усындай қулақ түреқпениң биринде бай шалқасынан *түсе жазлады* (Ш.Сейтов). 3. *Қымтай берди* күлип қызыл шарфымды (И.Юсупов).

-а, -е, -й формалы дара ҳал феџилерге бетлик аффикслериниң жалғаныўы арқалы анықлық мейилдиң келер мәҳәли жасалады. Мысалы: *бараман, барасаң, барады, келемен, ислейсиз* ҳәм т.б.

Ҳал феџилдиң болымсыз *-май//-мей* формасы

Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде ҳал феџилдиң болымсыз формасы *-май//-мей* (*-най//-ней, -бай//-бей*) сыяқлы алты алломорфалық вариантта қолланылады. Бул форма көпшилиқ түркий тиллеринде ҳал феџилдиң *-ын//-ин, -п* ҳәм *-а, -е, -й* аффиксли түрлериниң болымсызлық формасы ретинде қаралады.

Н.А.Баскаков ҳал феџилдиң *-май//-мей* формасын феџилдиң *-ма//-ме* (*-ба//-бе, -па//не*) болымсыз формасы менен ҳал феџилдиң *-й* аффиксиниң қосылыўынан жасалған қоспа аффикс¹ деп көрсетеди.

¹ Баскаков Н.А. Карақалпақский язык (I. II том). 1952, С. 465.

Хал фейилдің *-май// -мей* формасы қарақалпақ тилиндеги мийнетлерде традициялық үйрениў бойынша хал фейилдің *-а, -е, -й* аффиксли түрлериниң курамында үйрениледі¹.

Хакыйқатында да, фейилдің болымсыз *-май// -мей* формасының хазирги әдебий тилде қолланылыў өрисиң хал фейилдің *-а, -е, -й* формасының шеңберинде шекленген дәрежеде қараўға болмайды. Бул форманың мәниси *-а, -е, -й* формасына қарағанда әдеўир кең. Хал фейилдің *-май// -мей* формасы *-ып// -ип, -п* хәм *-а, -е, -й* формалы хал фейиллер сыяқлы дара, тәкиарланған, топлам формасында хәм қоспа фейиллердің курамында кең қолланылады:

1. *-май// -мей* формалы хал фейил дара қолланып келгенде, тийкарғы ис-хәрекеттиң субъектинен басқа, екинши бир субъекттиң ис-хәрекетин билдирип, бағыныңқылы ямаса дизбекли қоспа гәплердің дәслепки компонентиниң баянлаўышы хызметин атқарады. 1. Сын дүзелмей, мин дүзелмес (Нақыл). 2. Айхан районнан келмей, мен сизге хеш нәрсе айта алмайман (Х.Сейтов).

2. *-май// -мей* формалы хал фейил тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның қосымша, екинши дәрежели ис-хәрекетин билдирип келгенде, пысықлаўышлық мәнилерди билдиреди. Пысықлаўыш функциясында келген *-май// -мей* формалы хал фейиллер дара, тәкиарланған хәм топлам формаларында келеди. Олар төмендеги пысықлаўыш мәнилерин аңлатады:

а) Тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў сынын билдиреди. Мысалы: Тары, салы, жүўери дегенлер басын көтере алмай ырғалысып тур (М.Дәрибаев).

¹ Хазирги қарақалпақ тили (Морфология). 1974, 215-бет; Хазирги қарақалпақ тили (Морфология). 1981, 193-бет.

б) Тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў уақтың билдиреди. Мысалы: 1. Көп уақыт өтпей, жаңбыр қуя баслады. 2. Ол үйине ел жатпай-ақ жетип барды (К.Султанов).

в) Тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў себебин аңлатады. Мысалы: Ат жүктің ауырлығына шыдамай бир жанбаслап жығылды (А.Әлиев).

г) Тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў шәртин билдиреди. Мысалы: 1. Ер шекинеспей, бекинеспейди (Нақыл). 2. Мен-мен деген сәтең жигитлер малақайының қулағын түсирмей жүре алмайды (А.Әлиев).

3. *-май// -мей* формалы хал феил аналитикалық феилдің қурамында тийкарғы феил мәнисинде келеди. Мысалы: 1. Арық мергенди таппай барсақ, теримизге сабан тығады (Х.Тәжимуратов). 2. Олар ўәделескен күни келмей қалды. 3. Олар хәзир жумысқа қатнаспай жүр.

I. 2. Хал феилдің қоспа формалары хәм олардың хызмети

Қарақалпақ тилинде де, басқа түркий тиллери сыяқлы, хал феилдің тийкарғы *-ып// -ип*, *-п* хәм *-а*, *-е*, *-й* формаларынан басқа бир неше дөрэнди қоспа формалары бар.

Н.А.Баскаковтың анықлаўы бойынша хал феилдің қоспа формалары жасалыўына қарай үш топарға бөлинеди¹.

1). Хәрекет атынан жасалған екинши дәрежели хал феиллер: 1). *-мақта// -мекте*; 2). *-(ы//и) ўда//ўде*; 3). *-(ы//и) ўға//ўге*; 4). *-маға// -меге* (*-баға// -беге*, *-паға// -пеге*).

¹ Баскаков Н.А. Карақалпақский язык (I-II том). 1952, С. 468, 473.

2). Келбетлик фэйилден жасалған екинши дәрежели хал фэйиллер:
1). *-(a/e) -рға//-рге*; 2). *-масқа//-меске (-басқа//-беске, -пасқа//-песке)*;
3). *-мастан//-местен (-бастан//-бестен, -пастан//-пестен)*; 4). *-мастай//
-местей (-бастай//-бестей, -пастай//-пестей)*; 5). *-ганда//-генде (-қанда//
-кенде) хәм -ғаннан//-геннен (-қаннан//-кеннен)*; 6). *-галы//-гели (-қалы//-кели)*;
7). *-гандай//-гендей (-қандай//-кендей)*; 8). *-ғанша//-ғанше (-қанша//-кенше)*;
9). *-ғаншалы//-ғаншели*.

3). Хал фэйилден жасалған екинши дәрежели хал фэйиллер: - *ырақ//ирек*.
Мысалы: көтериб-ирек, бүклеб-ирек хәм т.б.

Демек, Н.А.Баскаковтың мийнетинде хал фэйилдің қоспа формасының жоқарыда аталған 14 түри көрсетиледи. Бул көрсетилген хал фэйил формаларының дәслепки 12 түри хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылады да, соңғы еки түрли (*-ғаншалы//-ғаншели* хәм *-ырақ//ирек*) әдебий тилде қолланылмайды.

Хал фэйилдің қоспа формалары, оның дара формалары сыяқлы, тийкарғы ис-хәрекеттің екинши дәрежели ис-хәрекетин билдирип келеди. Егер бул формалар тийкарғы ис-хәрекеттің екинши дәрежели ис-хәрекетин билдирмесе, бундай жағдайда хал фэйил формасы деп қаралмайды. Мысалы: *-мақта//-мекте, -ыўда//-иўде, -ғанша//-ғанше, -галы//-гели, -гандай//-гендей, -мастан//-местен, -ганда//-генде* формаларының хәммеси дерлик тийкарғы ис-хәрекеттің екинши дәрежели хәрекетин билдирип, атрибутивлик-пысықлаўышлық функцияда келеди. Бул сыяқлы өзгешелик *-мақта//-мекте, -ыўда//-иўде* формаларына тийисли емес. Сонлықтан хәрекет аты фэйилине орын сеплик аффиксинің жалғаныўы арқалы жасалған қоспа формаларды хал фэйилдің қоспа формалары системасында қараўға болмайды. Демек, биз

қарақалпақ тилинің фактлери тийкарында төмендеги фейил формаларының өзине тән өзгешеликлерин есапқа алып, хал фейилдің қоспа формалары деп есаплаймыз.

Хал фейилдің *-ғанша//генше* формасы

Хәзирги қарақалпақ тилинде хал фейилдің бул формасы *-ғанша//генше*, *-қанша//кенше* сыяқлы төрт алломорфлық варианта қолланылады.

Хал фейилдің *-ғанша//генше* қоспа аффикслери шығысы жағынан келбетлик фейилдің *-ған//ген* формасына рәуиш жасаушы *-ша//ше* аффиксинің қосылыуы арқалы жасалады. Семантикалық жақтан екінши бир ис-хәрекетке қатнаслы оның ислениу шегин билдиреди. Мысалы: *алған+ша*, *көрген+ше*, *барған+ша* хәм т.б.

-ғанша//генше формалы хал фейиллер гәп ишинде, тийкарынан, жеке хәм топлам формаларында қоланылады. Синтаксислик хызмети жағынан тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның екінши дәрежели ис-хәрекетин билдирип, пысықлауыш хызметин атқарады. Хал фейилдің *-ғанша//генше* формасы тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы төмендеги мәнилерди аңлатады:

а) *-ғанша//генше* формалы хал фейилдің ис-хәрекетти тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениу уақтың хәм кеңисликте шекленгенлигин билдиреди. Бундай жағдайда хал фейил тийкарғы ис-хәрекетти муғдар-дәреже пысықлауышы мәнисинде сыпатлайды. Мысалы: 1. Келгенше қонақ уялады, келгеннен соң қонақ жер уялады (Нақыл). 2. Әкем бийдай қырманын алғанша қалды (Т.Қайыпбергенов).

б) хал фэйилдин *-ганиша//генше* формасының ис-хәреketи салыстырмалық мәниге ийе болады. Мысалы: 1. Жаўдың сыртында болғанша, ишинде бол. 2. Қорқақлық етип дәўран сүргенше, мәртлик пенен өлген артық (Нақыл).

в) тийкарғы ис-хәреketтин ислениў шәртин билдиреди. Бундай шәрт мәнисинде келген *-ганиша//генше* аффиксли хал фэйил болымсыз формада келеди. Мысалы: 1. Биз қашан таппағанша үмитсизленбеймиз (Ж.Сапаров). 2. Бирақ өзине тапсырылған исти орынламағанша қайтпайды (С.Қапаев).

Хал фэйилдин *-ганиша//генше* формасы бағыныңқылы қоспа гәптин бағыныўшы компонентиниң баянлаўышы хызметинде де қолланылады. Баянлаўышы хал фэйилдин *-ганиша//генше* формасы арқалы дүзилген бағыныңқы гәптин ис-хәреketи бас гәптин ис-хәреketи менен төмендеги мәнилерде байланысады:

1. *-ганиша//генше* формалы хал фэйилдин ис-хәреketи бас гәптин ис-хәреketиниң ўақытлық шекленгенлик мәнилерин аңлатады. Бул мәни төмендеги өзгешеликлерге ийе болады:

а) бағыныңқы гәптин ис-хәреketи бас гәптин хәреketинен бурын болып, бас гәптин ис-хәреketиниң басланыў шегин билдиреди. Мысалы: 1. Кемпир еки-үш кесе шай ишип болғанша, Айхан үндемеди. 2. Жақтыға қараңғы жерден шыға соқлыққан көзлери үйренискенше есик алдында көз жумып иркилип турды (Т.Қайыпбергенов).

б) бағыныңқы гәптин ис-хәреketи бас гәптин ис-хәреketинен кейин исленгенлигин билдиреди. Мысалы: Поезд келгенше, қызы мектептен қайтатуғын еди (Н.Сафаров). Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын (Нақыл).

в) бағыныңқы гәптиң ис-хәрекеті бас гәптиң ис-хәрекеті менен бир ўақытта исленген хәрекетти аңлатады. Мысалы: Балтабайдың жақын айланасында бир мина жарылып үлгергенше, екиншиси жарыла баслады (Қ.Досанов).

2. Баянлаўышы *-ғанша// -генше* формалы хал фейилден болған бағыныңқы гәптиң ис-хәрекеті ўақыяларды салыстырады. Мысалы: 1. Яқшы кише, сениң сөзиң сынғанша Ғарғабайдың мойны сынсын (Әмиўдәрья). 2. Қара кисиниң қаны шыққанша, Сары кисиниң Жаны шығады (Накыл).

3. Баянлаўышы *-ғанша// -генше* формалы хал фейилден дүзилген бағыныңқы гәптиң ис-хәрекеті бас гәптиң ис-хәрекетиниң ислениў шәртин билдиреди. Бул мәнидеги хал фейил болымсыз формада келеди. Мысалы: Сарыев араласпағанша бул келиспеўшилиқ лаўлаған оттай басылмайтуғын болды (Қ.Досанов).

Хал фейилдиң *-ғалы// -гели* формасы

Хал фейилдиң *-ғалы// -гели* қоспа формасы тарийхый шығысы жағынан келбетлик фейилдиң өткен мәхәл *-ған// -ген* формасына *-лы// -ли* аффиксиниң қосылыўынан жасалады: *-ғанлы// -генли, -ғаллы// -гелли < -ғалы// -гели*. Мысалы: *барғалы, келгели, айтқалы* хәм т.б.

Бул форма хәзирги түркий тиллериниң (якут, чуваш, татар хәм башкурт тиллеринен басқа) хәммесинде дерлик кең қолланылады¹. Хал фейилдиң бул формасының хәзирги қарақалпақ тилинде *-ғалы// -гели, қалы// -кели* сыяқлы төрт алломорфалық вариантлары бар.

¹ Джанмавов Ю.Д. Деепричастие в кумыкском литературном языке. 1967, С. 161; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). 1981, С. 128.

-ғалы// -ғели формалы хал фейил гәп ишінде жеке хәм топлам формасында қолланылады. Еки жағдай да хал фейилдің бул түриниң мәниси екинши бир ис-хәрекетке қатнаслы. Оның ўақытлық жақтан басланыў шегин билдиреди. Қарақалпақ тилинде *-ғалы// -ғели* формалы хал фейили тийкарғы ис-хәрекет пенен ўақытлық мәниде қатнас жасайды.

-ғалы// -ғели формалы хал фейил жеке қолланып келгенде, тийкарғы ис-хәрекеттиң субъектинен басқа, өзине тән субъектке ийе болып, бағыныңқы гәптиң баянлаўышы хызметин аткарады. Мысалы: 1. Жийемурат аўылға келгели, қанша өзгерислер болып атыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Баспашының ғаўасаты шыққалы, базар-ошарға да бармайтуғын болдық (Ш.Сейтов).

-ғалы// -ғели формалы хал фейил топлам формасында келгенде, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның екинши дәрежели хәрекетти болып келеди. Бундай жағдайда тийкарғы ис-хәрекетти ўақыт пысықлаўышы мәнисинде сыпатлайды. Мысалы: 1. Ол усы ўйге келгели далаға шықпаған еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Бирақ бул Сараның жумысқа араласқалы өз өнерин, талантын жумсап, биринши рет көпшиликтиң көзине түсиўи еди (Қ.Ерниязов).

Хал фейилдің *-ғалы// -ғели* формасы бери (берли) тиркеўиши менен дизбеклесип келип тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениўиниң басланыў ўақтың билдиреди. Бул тиркеўишли форманың ўақытлық мәниси тиркеўишсиз түрине қарағанда конкретлеседи. Мысалы: 1. Сарымбет кеткели бери, аўылда көп өзгерислер болыпты (А.Алиев). 2. Олар Шымбайдан шыққалы берли сөйлескен жоқ (С.Хожаниязов).

Хал фейилдің *-ғандай//гендей* формасы

Хал фейилдің *-ғандай//гендей* формасы басқа формаларына қарағанда түркий тиллерінде еле турақлы түрде келбетлик фейилден толық түрде дифференцияланбаған. Бул форма қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ хәм т.б. тиллерде келбетлик фейил жасаўшы қоспа аффикс деп қаралып, келбетлик фейилдің системасында үйрениледі¹.

Н.А.Баскаков, Д.С.Насыровтың мийнетлерінде *-ғандай//гендей* формалы фейиллер келбетлик фейилге де, хал фейилге де қатнаслы үйрениледі. Бул форманы усы авторлар атлық сөзлерге қатнаслы атрибутивлик-анықлаўшылық мәниде келсе-келбетлик фейил, ал фейил сөзлерге қатнаслы болып, атрибутивлик-пысықлаўшылық мәниде келсе хал фейил деп есаплайды². Сондай-ақ Қ.Есенов тәрәпинен де *-ғандай//гендей* форма хал фейилдің арнаўлы бир көрсеткиши ретинде танылады³.

Хакыйқатында да *-ғандай//гендей* формалы фейиллер келбетлик фейилден гөре, хал фейилге бираз жақын келеди. Бул форма хал фейилдің басқа формалары сыяқлы ис-хәрекетти билдирип, екинши бир ис-хәрекеттиң белгисин хәрекет арқалы уқсатыў-салыстырыўы мәнисинде сыпатлайды. Келбетлик фейиллердей субетантивленбейди, атлықларға тән морфологиялық категориялардың - сеплик, көплик хәм тартым аффикслерин қабыл етпейди. Сийрек жағдайда ғана атлық сөзлерге қатнаслы, оның

¹ Современный казахский язык. 1962, С 325-326; Қырғыз тилинің грамматикасы (Морфология). 1964, 276-бет; Мелиев К. Хәзирги түркий тилларда сифатдошлар. 1974, 24-бет; Хәзирги қарақалпақ тили (Морфология). 1974, 210-211-бетлер.

² Баскаков Н.А. Карақалпақский язык II том. 1952, С. 437-471; Насыров Д.С. Карақалпақ тилинде келбетлик фейил. 1964, 151-153-бетлер.

³ Есенов Қ. Сабақтас курмалас сөйлеснің қурылысы. Алматы «Ғылым» баспасы. 1982, 18-бет.

анықлаушылық белгисін билдиреди. Мысалы: Кемеде киси алғандай нәрсе қалмасын (Қ.Ерманов).

Сонлықтан биз *-ғандай//гендей* формалы фейилди келбетлик фейилге қатнаслы деп қарамай, хал фейил формасы деп есаплаймыз. Хал фейилдің *-ғандай//гендей* коспа формасы келбетлик фейилдің өткен мәхәл *-ған//ген, -қан//кен* формаларына уасалық мәни бериўши *-дай//дей* аффиксиниң жалғаныўы арқалы жасалады. Сондай-ақ сийрек жағдайда келбетлик фейилдің келер мәхәл *-туғын* формасына *-дай* хәм келер мәхәлдің болымсыз *-мас//мес* формасына *-тай//тей* аффикслериниң жалғаныўы арқалы да хал фейил формалары жасалады. Мысалы: алғандай, бергендей, айтқандай, еситкендей хәм т.б.

-ғандай//гендей формалы хал фейилдің болымсыз формасы дөренди түбир фейилдің болымсыз формада келиўи арқалы билдириледи. Мысалы: алмағандай, көрмегендей, көрместей, билместей хәм т.б.

-ғандай//гендей формалы хал фейиллердің хәрекеті субъект хәм объектке қатнасына қарай дәреже формасына ийе болады. Мысалы: кийингендей, кийилгендей, жуўындырғандай хәм т.б. Хал фейилдің *-ғандай//гендей* формасы басқа формалары сыяқлы сеплик формалы хәм тиркеўишли келген атаўышларды актив басқарып келеди. Мысалы: 1. Мениң кемпир апам немецлерге тап жыланнан қорыққандай жеркенип қарайтуғын еди (С.Қапаев). 2. Адам жемей-ақ пуўына тойғандай болды (М.Дәрибаев).

-ғандай//гендей формалы хал фейил жеке хәм топлам формасында қолланылады. Бул фейилдің топлам сыпатында қолланылыўы хәзирги әдебий тилде актив ушырасады. Мысалы: Тәғдир Сейилбекти мазақлағандай

әйере-сарсаңға түсирди (Х.Сейтов). 2. Күннің суықлығы кем-кемнен басылып киятырғандай сезиледи (А.Әлиев).

Хал фэйилдің *-ғандай//гендей* формасы гәпте тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы төмендеги мәнилерди билдиреди:

1. *-ғандай//гендей* формалы хал фэйил тийкарғы ис-хәрекеттің салыстырыў мәнисиндеги сынын билдиреди. Мысалы: Самал да қасарысқандай ысқырып тур (С.Хожаниязов).

Сынлық мәни *-ғандай//гендей* болып, етип, *-мастай//местей* етип (етилип) формаларында келип те аңласылады. Мысалы: 1. Толқынлар болса өзинің жағаларынан айрылғысы келмегендей болып, еки жағынан кушақлайды. 2. Ыақыт гүлли жер бетин танып болмастай етип гүллендиреди (С.Қапаев).

2. *-ғандай//гендей* формалы хал фэйилдің ис-хәрекеті тийкарғы баянлаўышқа қатнаслы салыстырмалы мәни береді. Мысалы: Баспашылар көп болғанындай, олардың келетуғын жоллары хәм аз емес еді (Қ.Ерманов).

Бул мәни *-ғандай* формалы хал фэйилге етип көмекши фэйилинің дизбеклесіўі арқалы да билдириледі. Мысалы: Жигиттің келетуғын күнин аспандағы жулдызды санағандай етип санады да жүрди (Ө.Айжанов).

3. *-ғандай//гендей* формалы хал фэйил тийкарғы ис-хәрекеттің ислениўинің себебин билдиреди. Мысалы: Аңшы ийт азғана жуўырды да, шамасын билгендей қаңсылап турып қалды (К.Султанов).

4. Хал фэйилдің *-ғандай//гендей* болып формасы тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның ислениў мақсетин билдиреди. Мысалы: Ол практикалық жұмыслардың барысын хабарлағандай болып сөйледи (Т.Нажимов).

Хал фейилдің *-мастан//местен* формасы

Қарақалпақ тилинде хал фейилдің бул түри *-мастан//местен* (*-бастан//бестен, -настан//пестен*) сыяқлы 6 алломорфалық вариантта қолланылады. Бул қоспа форма шығысы жағынан келер мәхәл келбетлик фейилдің болымсыз *-мас//мес* аффиксине шығыс сеплиги аффиксиниң қосылыуы арқалы жасалады. Мысалы: бармастан, келместен, айтпастан, оқымастан хәм т.б.

Хәзирги түркий тиллеринде хал фейилдің болымсыз *-мастан//местен* формасы қазақ, өзбек, карачай-балкар, татар хәм қарақалпақ тиллеринде қолланылады¹.

Хал фейилдің болымсыз *-мастан//местен* формасы *-май//мей* формасы менен мәнилик жақтан күтә жақын келеди. Оларды бириниң орнына бирин алмастырып та қоллана бериўге болады. Мысалы: *үндемей-үндеместен, айтпай-айтпастан, уйықламай-уйықламастан* хәм т.б.

-мастан//местен формалы хал фейил де басқа хал фейил формалары сыяқлы гәп ишинде дара хәм топлам формаларында қолланылады. Хал фейилдің бул түри дара фейил формасында қолланылғанда, көбинесе жай гәптиң структурасында тийкарғы ис-хәрекеттиң сынын билдирип келеди. Мысалы: Арзымбет ирқилместен жуўап берди (С.Хожаниязов). Қыз бенен жигит үндеместен бир-бирине карады (Ө.Айжанов).

-мастан//местен формалы хал фейил топлам формасында келгенде, қоспаланған жай гәплердің структурасын дүзеди. Бул форма гәп ишинде

¹ Қазақ тілінің грамматикасы (I том. Морфология). 1967, 189-бет; Ўзбек тили грамматикаси (I том. Морфология). 1975, 518-бет; Грамматика карачаев-балкарского языка. 1976, С. 224; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык (II том). 1952, С. 470; Дәўлетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. 1966, 260-бет.

топтам формасында келгенде тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы төмендеги мәнилерди билдиреди:

а) тийкарғы ис-хәрекеттиң сынын билдиреди. Мысалы: Ол ҳеш кимге сездирместен шығып кетти (М.Дәрибаев).

б) тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў ўақтың билдиреди. Мысалы: Ал аўылдың атқа минери болса пақалға кетпен салынар-салынбастан-ақ, гә районның, гә областының кеңселерине қатнады (Ш.Сейтов).

-мастан//местен формалы топтам бурын, алдын тиркеўиши менен дизбеклесип келип те ўақытлық қатнас билдиреди. Мысалы: Азанда таң атпастан бурын оятты (А.Әлиев). Тегеранға кетпестен алдын атқосшы еди, хәзир нөкерим (Ш.Сейтов).

Хал фейилдиң *-ғанлықтан//генликтен* формасы

Қарақалпақ тилинде, хәтте түркий тиллеринде де *-ғанлықтан//генликтен* форманың фейилдиң функциональ формасының қайсы түрине киретуғынлығы туўралы арнаўлы сөз етилмейди. Бул форма гейпара түркий тиллериндеги мийнетлеринде рәуиш ямаса хәрекет аты фейили деп қаралады. Мысалы: Е.И.Маманов «келбетлик фейилдиң *-ған* формасына *-дық//дик* аффикслериниң жалғаныўынан жасалған дөрэнди (алғанлық, көргенлик) сөзлерге шығыс сеплигиниң *-ған//ген* жалғаўының қосылыўынан рәуиштиң жаңа формасы жасалады»¹-деп көрсетеди.

Н.А.Баскаковтың мийнетинде *-ғанлықтан//ғанлығынан* формалы фейиллер хәрекет аты фейилиниң өткен мәхәл семантикалы түри деп

¹ Современный казахский язык. 1962, С. 235.

көрсетиледи¹. Сондай-ақ Б.Кутлымуратовтың мийнетінде де бул фейил формалары хәрекет аты фейилиниң шығыс сепликтеги формасы деп үйрениледиди². А.А.Юлдашев *-ғанлықтан//генликтен* формалы фейилдиң функциональлық жақтан *-и* формалы хал фейилге жақын екенлигин көрсетеди³.

-ғанлықтан//генликтен формалы хал фейиллер хәрекетти билдириуи арқалы рәуишлерден айрылып турады. Сондай-ақ бул форма хәрекет аты фейилиндей, тек хәрекеттиң атын билдириуи менен ғана шекленбейди, ол тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы, оның менен себеплик мәниде байланысады. Әлбетте, шығыс сеплик жалғауы *-ғанлық//генлик* формалы хәрекет атына қосылғанда, барлық жағдайда хал фейил жасалады деп қарауға болмайды. *-ғанлық//генлик* формаларының тартымланып келип, шығыс сеплигин қабыл еткен түрлери өзиниң субстантивлик мәнилери сақлайды. Бундай жағдайда хәрекет аты мәнисинде келеди. Мысалы: Сейилбек қуғанлығынан бақырып жиберди (Х.Сейтов). Зәрреси ушып қорыққанлығынан белиндеги қылышын сууырып алды (Ж.Сапаров).

Хал фейилдиң *-ғанлықтан//генликтен* формасы субстантивленбейди, тап усы формасын өзгертпестен, қатып қалған форма түрінде хал фейилдиң бир пүтин қоспа аффикси деп қаралады.

Бул формалы хал фейиллердиң болымсызлық мәниси оның түбир формасы арқалы билдириледиди. Мысалы: бармағанлықтан, келмегенликтен, ислеменгенликтен хәм т.б.

Хал фейилдиң *-ғанлықтан//генликтен* формасының ис-хәрекетти тийкарғы ис-хәрекеттен бурын исленеди, тийкарғы ис-хәрекеттиң

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык (Штом). 1952, С. 325.

² Кутлымуратов Б. Хәзирги заман каракалпак тилинде хәрекет атлары. 1967, 10-бет.

³ Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. 1977, С 61.

ислениўине, оның жүзеге шығыўына себепши болады. Яғный соңғы ис-хәрекеттиң ислениўи дәслепки ис-хәрекеттиң ислениўине қатнаслы болады. Мысалы: суў болмағанлықтан, бул этираптан ел кетти (М.Дәрибаев).

Хал феийлдиң *-ғанлықтан//генликтен* формасы гәп ишинде көбинесе атаўыш сөзлерди басқарып хал феийл топламы, дара хәм қоспа сөз формаларында келеди. Синтаксислик функциясы жағынан жай гәплердиң қурамында себеп пысықлаўыш, ал бағыныңқылы қоспа гәплердиң қурамында себеп бағыныңқы гәптиң баянлаўышы хызметин атқарады:

1. *-ғанлықтан//генликтен* формалы хал феийл жай хәм топлам формасында келип, тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў себебин билдиреди. Мысалы: Бүгин пияда жүрип шаршағанлықтан жатып қалды (Қ.Ерманов). Нар омыраўын көтерип туражақ болған менен, дизеси байлаўда жатқанлықтан тура алған жоқ (М.Дәрибаев).

Гейде *-ғанлықтан//генликтен* формалы хал феийлдиң басқарыўындағы сөз тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы ўақытлық мәни билдириўи де мүмкин. Мысалы: Азанғы мәхәл болғанлықтан этираптан қыраў түскен шөпplerдиң ийиси аңқыйды (Ш.Айтматов).

2. *-ғанлықтан//генликтен* формалы хал феийл бағыныңқылы қоспа гәптиң дизбекли компонентиниң баянлаўышы хызметинде келип, бас гәптиң ис-хәрекетин менен себеплик мәниде байланысады. Мысалы: Кемеде топланып отырыў кәўипли болғанлықтан, мен жүзип шығыўды кеңес еттим (К.Султанов). Атызлар босап қалғанлықтан, адамлардың ғаўырлысы да еситилмейди (Ш.Айтматов)

Хал фейилдің *-ганда//генде* хәм *-ганнан//геннен* формалары

Н.А.Баскаков, Н.З.Гаджиеваның мийнетлеринде¹ өткен мәхәл хәм келбетлик фейилдің *-ган//ген* формасына орын ямаса шығыс сеплик аффикслериниң қосылыуынан жасалған *-ганда* хәм *ғаннан* қоспа аффиксли фейиллер ўақыт пысықлаўыш мәнисин билдиретуғын хал фейил формалары деп көрсетиледи.

Хәқыйқатында да, *-ган//ген* формалы келбетлик фейиллер субстантивленип, орын ямаса шығыс сеплик аффикслерин қабыл етип келсе, пысықлаўышлық мәни билдирмейди. Бундай жағдайда олар атлық сыяқлы объектлик мәни билдирип, сеплик аффиксли келбетлик фейил деп қаралады. Демек, *-ганда*, *-ганнан* аффикслери хал фейил жасаў ушын төмендеги белгилерге ийе болады:

1. *-ганда*, *-ганнан* формалы фейиллер хал фейилдің басқа формалары сыяқлы, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның қосымша, екинши дәрежели ис-хәрекетин билдиреди;

2. Бул формадағы фейиллер субстантивлик мәни билдирмейди. Сонлықтан олар хәмме ўақыт тийкарғы ис-хәрекетке ғәрезли ўақыт пысықлаўыш ямаса бағыныңқы гәптиң баянлаўышлары хызметин атқарады;

3. *-ганда*, *-ганнан* формалы фейиллер хал фейил мәнисинде келгенде, рәўишлик характердеги сораўларға жуўап береди.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык (II том). 1952, С 471; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. 1973, С 214-279; Сравнительная грамматика тюркских языков. Морфология. М., «Наука» 1988. С. 475.

Ҳал феџилдиң *-ғанда//генде* формасы хәзирги әдебий тилде кең қолланылады. Бул форма тартым аффиксли келип те хал феџил мәнисин билдиреди.

Ҳал феџилдиң *-ғанда//генде* формасы гәп ишинде дара қәлпинде, хал феџил топламы формаларында қолланылады. Бул феџил формалары дара хәм қоспа феџил қәлпинде келгенде, ўақыт хәм шәрт бағыныңқы гәплердиң баянлаўышы хызметин атқарады. Мысалы: Ерназар кирип келгенде, ол еле аяғынан тик турған еди (Ө.Айжанов). Егер сениң бригадаң да пахта планын орынлағанда, колхоз телеги төппелеме болар еди (Ө.Айжанов).

II БАП

Қарақалпақ тилиндеги хал фэйилдин

синтаксислик хызмети

Баска түркий тиллериндеги сыяклы қарақалпақ тилиндеги хал фэйиллер де ҳеш қандай субстантивлеспейди, атлықларға тән морфологиялық категорияларды - сеплик, көплик хәм тартым аффикслерин қабыл етпейди. Сийрек жағдайларда ғана олар атлық сөзлерге қатнаслы анықлаўышлық сыпатқа ийе болады. Мысалы: 1. Палаўың оғада мазалы болған екен, енди бир чайник чай болса, *жүзикке қас қондырғандай* болар еди, -деп Алламберген Оразгүлге сыр билдирмей сөйледи (Ж.Аймурзаев). 2. Кемеде *киси алғандай* нәрсе қалмасын (Қ.Ерманов).

3. Самал қосық пенен тыныс алғандай,
Жулдызлар да қосық болып жанғандай,
Пүткил әлем қосық дәрьясы болып,
Руўхым арқалы ағып турғандай (И.Юсупов).

Бирақ булар қарақалпақ тилинде жүдә сийрек ушырасатуғын қубылыс. Хал фэйиллер тийкарынан гәп ишинде жай гәплердин, дизбекли ямаса бағыныңқылы қоспа гәплердин компонентлериниң бириниң баянлаўышы хызметинде хәм ис-хәрекетти хәр түрли пысықлаўышлық мәнилерде сыпатлаўда өнимли қолланылады. Сонлықтан жұмысымызда усылар жөнинде кең түрде тоқтап өтпекшимиз.

II. 1. Баянлауыш қатнасты хал фейиллер

а) *-ын//-ин, -п* формалы хал фейиллер жай гәплердің баянлауышы хызметин атқарады. Мысалы: 1. Әлле қашан жапырақларын астына төгіпти (Ө.Тәжимуратов). 2. Әмирдің душпаны Хорезм ханына сатыпты (Т.Қайыпбергенов).

Сондай-ақ *-ын//-ин, -п* формалы хал фейиллер дизбекли ямаса бағыныңқылы қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң баянлауышы хызметинде де жумсалады. Мысалы: 1. Маман бий ғужыр менен атқа минип, салықшыларға қарсы барлық елди тик аяғына бастырды (Т.Қайыпбергенов). 2. Жерлер көклек, ағашлар бөртик шығарды (А.Бегимов). 3. Бултлар көшип, аспан ашылды (Х.Сейтов).

б) *-май//-мей* формалы хал фейиллер дара түрінде қолланылып, тийкарғы ис-хәрекеттиң субъектинен басқа, екинши бир субъекттиң ис-хәрекетин билдирип келгенде, бағыныңқылы ямаса дизбекли қоспа гәплердің дәслепки компонентлериниң баянлауышы хызметинде жумсалады. Мысалы: 1. Сын дүзелмей, мин дүзелмес. 2. Сәуір болмай, тәуір болмас (Нақыллар). 3. Айхан районнан келмей, мен сизлерге хеш нәрсе айта алмайман (Х.Сейтов).

в) *-ғанша//-ғанше* формалы хал фейиллер дара хәм топлам формасында бағыныңқылы қоспа гәптиң бағынуышы компонентиниң баянлауышы хызметинде қолланылады. Мысалы: 1. Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын (Нақыл). 2. Қуяшты күтип отырғанша, адамның өзи-ақ от жағыуы керек (Т.Қайыпбергенов). 3. Ғаррыны сынағанша, қәдирин билиу керек (Ө.Айжанов).

г) *-ғанлы// -гели* формалы хал фэйиллер жеке қолланылып келгенде, тийкарғы ис-хәрекеттиң субъектинен басқа, өзине тән субъектке ийе болып, бағыныңқылы гәптиң баянлаўышы хызметин атқарады. Мысалы: 1. Жийемурат аўылға келгели қанша өзгерислер болып атыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Баспашының ғаўасаты шыққалы, базар-ашарға да бармайтуғын болдық (Ш.Сейтов).

д) Хал фэйилдиң *-ғандай// -гендей* формасы өз алдына қолланылған жай гәптиң баянлаўышы хызметинде келгенде, сийрек жағдайда бетлик формасында келген бол, еди фэйиллери менен дизбеклеседи. Мысалы: 1. Ал белгили сүүретши художник бояп жазғандай еди (Қ.Ерниязов). 2. Өмир теңизинде балықшылардың қайығы жүзип киятырғандай болатуғын еди. Бултлардың аржағынан от сығалап қарап турғандай, төменде кара дүмпешиклердиң аржағында көлеңке елес бергендей болды (Х.Сейтов).

Сондай-ақ *-ғандай// -гендей* формалы хал фэйиллер хеш қандай бетлик аффикссиз ямаса толықсыз хәм көмекши фэйилсиз келип те жай гәптиң баянлаўышы бола алады. Мысалы: 1. Қара үйлер шатыр-шатыр етип теңселип турғандай (Х.Сейтов). 2. Аяқлары да хеш қандай тоңыўды сезбейтуғындай (А.Садыков). 3. Таўлар хәмме нәрсени өзине жасырып таслағандай (С.Қапаев). Хал фэйилдиң *-ғандай// -гендей* формасы тийкарғы ис-хәрекеттиң баслаўышынан басқа, өзине тән баслаўышына ийе болып, бағыныңқылы гәптиң баянлаўышы хызметин атқарады. Бул форма болып көмекши фэйили менен дизбеклесип келип те, бағыныңқылы қоспа гәптиң бағыныңқылы компонентиниң баянлаўышы бола алады. Мысалы: 1. Олардың ертеңги өмириниң жарқыраған ушқынлары усы жарқын излерде елеслегендей, артықмаш хұжжет, әжайып күш-ғайрат пайда болды

(Ө.Айжанов. 2. Базда қандай да бір өлпең дауыс есиптилгендей болып, ол да көз ашып жумғанша үнин өширеді (Ө.Хожаниязов).

е) *-ғанлықтан// -генликтен* формалы хал фейиллер гәп ишінде көбинесе атауыш сөзлерди басқарып хал фейил топламы, дара хәм қоспа сөз формаларында келеди. Синтаксислик хызметі жағынан, бағыныңқылы қоспа гәптиң қурамында себеп хәм ўақыт бағыныңқы қоспа гәптиң баянлауышы хызметін атқарады. Мысалы: 1. Кемеде топланып отырыў қәуипли болғанлықтан, мен жүзип шығыўды кеңес еттим (К.Султанов). 2. Турмыс бәримизди де бир түйинге байлап қойғанлықтан, хеш нәрсени де жасыра алмайсаң (Ш.Айтматов). 3. Азанғы мәхәл болғанлықтан, этираптан қыраў түскен шөплердиң ийиси аңқыйды (Ш.Айтматов).

ж) *-ғанда// -генде* формалы хал фейиллер гәп ишінде дара хәм қоспа фейил қәлпинде қолланылып келгенде, ўақыт хәм шәрт бағыныңқы гәплердиң баянлауышы хызметін атқарады. Мысалы: 1. Ерназар кирип келгенде, ол еле аяғынан тик турған еди (Ө.Айжанов). 2. Азанда ол кеңсеге келгенде, еле Дәўлетов жоқ еди (Т.Қайыпбергенов). 3. Егер сениң бригадаң да пахта планын орынлағанда, колхоз телеги төппелеме болар еди (Ө.Айжанов).

з) *-ғаннан// -геннен* формалы хал фейиллер гәп ишінде бас гәптиң баслауышынан басқа, өз алдына баслауышына ийе болып, ўақыт бағыныңқылы гәптиң баянлауышы болады. Мысалы: Үйге қонақлар кирип келгеннен-ақ Айхан далаға шығып кетти (Т.Қайыпбергенов).

Бул форма кейин, соң тиркеуишлери менен дизбеклесип келип те бағыныңқы гәптиң баянлауышы болады. Мысалы: 1. Хеш нәрсе

көринбегеннен соң, Ерполат қайтадан жайына отырды (М.Дәрибаев).

2. Бизлер аўқатланып болғаннан кейин, Сабыр келди (Т.Изимбетов).

II. 2. Пысықлаўыш қатнаслы ҳал феийллер

а) *-ын//-ин, -н* формалы ҳал феийллер гәп ишинде екинши дәрежели ис-хәрекет хызметинде келгенде, тийкарғы феийл менен жупкерлесийўши байланысқа хәм тийкарғы феийл менен сын, себеп, мақсет, ўақыт, шәрт, қарсылас пысықлаўышлық қатнасларды билдиреди. Мысалы: 1. Ол усы жерлердеги көк шөплерди сайлап жеп, *көсип* уйықлар еди (Қ.Досанов). 2. Ол *сөзден соққы бергиси келип* оны шымшып сөйледи (Қ.Досанов). 3. Ол өзиниң шыбықлы аўылында *оқып жүрип*, мийнет етиўге қызықсынды (Х.Сейтов). 4. Бәрин сезип турып айтпайтуғынларын нетерсең (Ш.Сейтов).

б) *-а,-е, -й* формалы ҳал феийллер гәп ишинде тәкирарланып келип, көбинесе сын хәм себеп пысықлаўыш хызметин атқарады. Мысалы:

1. Ийт жулдызға күлки болар,

Айға қарап үре-үре (И.Юсупов).

2. Жылай-жылай сорлы күни кешеди,

Не қыларман енди буған яранлар (Күнхожа).

-а,-е, -й формалы ҳал феийллер сеплик жалғаўлы хәм тиркеўишли келген атаўышларды басқарып ҳал феийл топламын дүзеди хәм тийкарғы ис-хәрекетти сын, ўақыт хәм қарсыласлық пысықлаўыш мәнилеринде сыпатлайды. Мысалы: 1. Ол *орнынан тура сала* даладан отын әкелди (Т.Қайыпбергенов). 2. Жаманлығында *ярым ақшам аўа* жетермен (Ж.Сапаров). 3. Ол *соншелли жайлаў көре жүре, нешише шопанлар менен*

үйірсек бола жүре бундай орынлы талапты хеш кимнен еситкен жок еди (Ө.Хожаниязов).

в) *-май//-мей* формалы хал фейиллер дара, тәкирарланған хәм топлам формаларында келип, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы сын, ўақыт, себеп, шәр пысықлаўыш мәнилерин аңлатады. Мысалы: 1. Устаз болсаң улықтай, сына, байқа, буўлықпай (Нақыл). 2. Арадан онша көп ўақыт өтпей-ақ машиналар жетип келди (Ж.Сапаров). 3. Соларды ойлап шубатылған ойларымның ушын таппай қыйналаман (Ш.Айтматов). 4. Атлы киси атының куйрығын түйип алмай жол жүрмейди (Т.Қайыпбергенов).

г) *-ганиша//-генше* формалы хал фейиллер гәп ишинде жеке хәм топлам формаларында қолланылып, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы муғдар-дәреже ўақыт, шәрт пысықлаўыш мәнилеринде келеди. Мысалы:

1. Машқалаңа төзермен не бир,

Жумылғанша жуп қара көзим (И.Юсупов).

2. Ханның ўәдели күнине жеткенше асығып көширди (Т.Қайыпбергенов).

3. Бәржай етпегенше сениң кеўлиңди,

Перзентиңмен кеўли қарар таппаған (К.Султанов).

д) *-галы//-гели* формалы хал фейиллер топлам формасында келип тийкарғы ис-хәрекетти ўақыт пысықлаўышы мәнисинде сыпатлайды. Мысалы: 1. Ол батрачком болғалы айта қалғандай абройсыз да болмады (Т.Қайыпбергенов). 2. Ол усы жумысқа келгели берли алдынғы қатарда киятыр (С.Салиев).

е) Хал фейилдің *-гандай//-гендей* формасы гәпте тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы сын, себеп хәм мақсет пысықлаўыш мәнилеринде қолланылады. Мысалы: 1. Гүлзийба тойға баратырғандай болып кийинген еди. 2. Сарайға

матам кеби жабылгандай хан мэхремлериниң бэри тунжырасып қалды. 3. Сизлердиң сэл епкинге төтепки бергендей, ең болмаса тери жаўырыншаңыз жоқ (Т.Қайыпбергенов).

ж) *-мастан//местен* формалы ҳал феийл де басқа ҳал феийл формалары сыяқлы гәп ишинде дара хәм топлам формасында қоланылып, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы сын хәм ўақыт пысықлаўыш хызметинде жумсалады. Мысалы: 1. Қыз бенен жигит үндеместен бир-бирине қарады (Ө.Айжанов). 2. Ертеңине күн шықпастан бурын Дәнияр екеўимиз атларды қырманға әкелдик (Ш.Айтматов).

з) *-ғанлықтан//генликтен* формалы ҳал феийл гәп ишинде жеке хәм топлам формасында келип тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы себеп пысықлаўыш, сийрек жағдайларда ўақыт пысықлаўыш мәнилеринде келеди. Мысалы: 1. Бир үйде бир бала болғанлықтан ол ерке болып өсти. 2. Түслик ўақыт болғанлықтан ол атыз басына барыўды мақул көрмеді (А.Садықов).

и) *-ғанда//генде* формалы ҳал феийл топлам формасында келгенде, қоспаланған жай гәплердиң курамында ўақыт, шәрт, орын хәм себеп пысықлаўыш хызметинде жумсалады. Мысалы: 1. Сөйтип жүргенде арадан алты ай өтти (М.Дәрибаев). 2. Далада қалғанда суўыққа тоңып қалыўы мүмкин екен (Ө.Тәжимуратов). 3. Ол тораңғыллыққа барғанда сүре жығылды (Ш.Сейтов). 4. Бетине қуяш түскенде ғана ериксиз орнынан турыўға мәжбүр болды (А.Садықов).

к) *-ғаннан//геннен* аффиксли ҳал феийллер топлам формасында келгенде ўақыт хәм себеп пысықлаўыш хызметинде жумсалады. Мысалы: 1. Гейбиреўлердиң басы дастыққа тийгеннен қурылдап уйықлап кетти (С.Салиев). 2. Асханаға барып аўқатланып келгеннен кейин ислеген

жұмыстары хақында доклад жаза баслады (Ж.Сапаров). 3. Қызының көз жасын көргеннен соң, сорлы ана шыдамай көзден аққан жасы менен бетин жуўды (М.Дәрибаев).

III БАП

Қарақалпақ тилинде хал фейиллердің стильлик қолланылыұы

III. 1. Қарақалпақ тилинде хал фейилдің жай формаларының стилистикасы

а) *-ын// -ип, -п* формасының стильлик қолланылыұы. Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде *-ын// -ип, -п* формасы хал фейилдің басқа формаларына қарағанда бир қанша өнимли қолланылады.

Контекстлик хәм ситуациялық мәни форманың әдеттеги мәнисине сәйкес келмей қалыұы нәтийжесинде мәниде көшиұ жүз береди, яғный белгили бир форма өзи аңлатыұы керек болған мәнини емес, ал пүткиллей басқа мәнини билдириұ ушын хызмет етеди.

Бул процесс хал фейилдің *-ын// -ип, -п* формасында да айқын көзге тасланады. Жазыұшы-шайырлар өз шығармаларында *-ын// -ип, -п* формалы хал фейиллерден сөйлеұдің, сондай-ақ көркем шығарма тилинің байлығын тәмийинлейтуғын айрықша курал сыпатында пайдаланғанлығын көремиз. Хәқыйқатында да, хал фейилдің бул формасы түрли стильлик бояұларды, түрлише экспрессивлик мәнилерди бериұ ушын үлкен әхмийетке ийе. Мысалы:

I. а) Мәнилик жақтан өз ара жақын болған *-ын// -ип, -п* формалы хал фейиллер гәптиң биргеликли ағзалары хызметинде қолланылып, улыұмаласады, нәтийжеде пикир күшейтирилип, динамикалық раұажландырылады¹. 1. Хәрким хәр жағынан тартқылап, мушлап, жулқылап

¹ Ўзбек тили стилистикаси. Т. 1983. 211-бет.

атырғанда да Маман қызбады (Т.Қайыпбергенов). 2. Ол өзіннен-өзі түңилип, өзіннен-өзі сабылып, өзіннен-өзі үмитсизленип қайтты (Ш.Сейтов).

б) Көркем шығармаларда *-ын//-ун, -n* формалы хал фейиллер қахарманлардың ишки сезимлерин бериў ушын қолланылғанлығын көремиз:

1. Қырық жыл изин «ийискеп» опадарының,

Бүкир болып питти қэдди даллары (Ш.Сейтов).

2. Дийдарға жутанып, кеўли ортайып (Ш.Сейтов).

II. а) *-ын//-ун, -n* + бет-сан аффиксиниң қосылыўынан жасалған хал фейил формалары сөйлеўшиниң бұрын өз көзи менен көрген ямаса билген хәрекетин аңлатады: 1. Буннан еки жыл бұрынғы ақ тереклер аспанды гөзлеп кетипти (Ә.Тәжимуратов). 2. Төгін төгиў жұмысы менен қызып кетиппен (Ә.Тәжимуратов).

б) Хәрекеттиң болып өткенин, бирақ сөйлеўшиниң өзи оны көрмегенлигин ямаса билмегенлигин аңлатады¹: 1. Елден әдеўир шығынып кетипти, жете алмай салпаўсып киятыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Дийдинен сәл алжасыпты; көкирегине найза қадалған Төрекул шалқасына жатыр (Т.Қайыпбергенов).

III. а) *-ын//-ун, -n* + еди көмекши фейилинен жасалған хал фейил формалары, сөйлеў моментинен бир қанша алдын орынланған ис-хәрекетти билдиреди: 1. Ол мектепте жақсы қосықшы атанып еди (Ә.Тәжимуратов).

2. Ай-хай дәўир жүги артылған көшти,

Алған сүйреп еди-аў бул қайсар арыў (Ш.Сейтов).

б) Өткен ўақытларда қандай да себеплерге байланыслы хәрекеттиң исленбей қалғанлығын, ямаса тосқынлыққа ушырағанлығын билдиреди.

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1980, 82-бет.

Мысалы: 1. Тилине ерк берген урыларға бир нәрсе деп жууап кайтармағанына пушайман қылып, артына бурылып еди, олар камыс қоралар менен ылашықлардың арасынан көзге тасланбады (Т.Қайыпбергенов).

2. Босанып кетпекши болып еди, күшли қоллар табжылтпады (С.Арысланов).

IV. а) *-ын//-ин, -н* + тур, атыр, отыр, жүр формалы хал феийллер сөйлеу ўақтында еле даўам етип атырған ис-хәрекетти билдиреди. Мысалы: 1. Әкем сақалын селк-селк еткизип қүлип отыр (С.Хожаниязов). 2. Мойны ийилген, ўскини қуылып отыр (Т.Қайыпбергенов). 3. Кинодан шыққан колхозшылар топар-топар болып тарқасып атыр (С.Хожаниязов).

б) Өткен ўақытларда әмелге асырылған ис-хәрекеттиң нәтийжесин билдиреди. Мысалы: 1. Узақ сарсаңлықлардан соң, мине усындай аўхалға жетисип отыр (С.Арысланов). 2. Сол өкирип шыққан арпаны енди, өкирип орып атыр (Ш.Сейтов).

Тилимизде *-ын//-ин, -н* формалы хал феийллер феийлдиң басқа функциональ формалары менен синоним болып та қоллана береди. Бирак олардың арасында сезилерли дәрежеде стильлик өзгешеликлер болып, олар барлық ўақытта бириниң орнын бири алмастыра алмайды.

б) *-а, -е, -й* формаларының стильлик қолланылыўы. Халықтың, миллеттиң тили жүдә курамалы, әсирлер бойына раўажланып жетилискен система болып есапланады. Тилдиң хәр қандай системасын үйрениў ушын дәслепп оның бирликлериниң өз ара қатнасын анықлаў керек.

Ситилистика илими әдебий тилдиң стилистикалық бирлиги есапланатуғын сөзлердиң белгилерин изертлейди хәм тил бирликлери арасындағы өз ара стилистикалық қатнастың принциплерин анықлайды. Хәммемизге белгили стильлик өз ара қатнаслар сөзлердиң, турақлы

дизбеклердің, сондай-ақ сөз формаларының, конструкциялардың ишінде болады. Тіл илиминде көркем шығармаларда сөзлердің стильлік қолланылыуы мәселесі теориялық жақтан да, әмелій жақтан да әхмийетлі мәселелердің бири болып есапланады.

Көркем шығармаларда хал фейиллердің түрлі экспрессив мәнилерди бериуі ушын хәр қыйлы стильлік мақсетлерде қолланылыуында хәрбир көркем сөз шебериниң жеке поэтикалық стиль өзгешелиги айрықша көзге түседі. Буны биз төмендеги мысаллар арқалы, яғный хал фейилдің *-а, -е, -й* формалы түриниң көркем шығармаларда образлылықты күшейтиуі, айтылажақ пикир анық, хәр тәреплеме толық хәм көркемлеп жеткизиуі мақсетинде хәр қыйлы стильлік бояуларда жумсалыулары тийкарында дәлиллеуіге хәрекет етемиз:

1. Сөйлеушиниң болып атырған уақыя хәдийселерге өз мүнәсибетин билдириуінде *-а, -е, -й* формалы хал фейиллер актив қолланылады. Мысалы:

1. Ханның пинхамы сөйлесигине танаулар *кеңейе* бермесин,-деп ескертти шайық (Т.Қайыпбергенов).

2. Жақсылық гүлханың *жаға* билмесен,

Дурыслықтың жолын *таба* билмесен,

Тәкаббарлық тууын *жыға* билмесен,

«Хакпан» деп айбарақ урғаның болмас (И.Юсупов).

2. Предметке тән болған қәсийеттиң, оның тек өзине тән өзгешелигин билдирип келеді. Мысалы:

Қатты сорап қысым етип,

Хан да оны *шештире* алмаған,

Жан шықпаса геле кетип,

Жаў да оны *шеитире* алмаған (И.Юсупов).

Келтирилген қосық қатарларында халқымыздың бир сөзлиги, шыдамлылығы, турмыс кеширмелери стильлик бояўлар арқалы оқыўшыға анық жеткерилип берилген.

3. *-а, -е, -й* формалы хал фэйиллер көркем шығармаларда персонажлардың руўхый ҳалатын, жеке психологиясын сәўлелендириўде актив қолланылады. Мысалы: 1. Нөкерлериниң аўыз бирлиги қашып, бәхәрги муздай *ыдрай* баслағанының үстинен шықты (Т.Қайыпбергенов).

2. Кеўил бүлбилимди мудам аш етип,

Сайрата-сайрата естен талдырды (И.Юсупов).

3. Байдың қызының да гәпи Несийбелиниң жүрегин жыз еттире қойды (Ш.Сейтов).

4. Кеңисликтеги шексизлик мәнилерин аңлатыўда қолланылады. Мысалы: 1. Еки атлы Көк өзекти жағалай *сызатлана* созылған соқпаққа түсти (Т.Қайыпбергенов). 2. Бул басламасы екен, соң тандырдың отынындай кем-кем *гүўлей* берди (Ш.Сейтов).

5. Ис-хәрекеттиң тез исленгенин билдиреди¹. Мысалы: 1. Айтбай үст кийимин *жамыла* далаға шықты (А.Бекимбетов). 2. Енди тақаты шыдамады, *жан ушыра* изге қарай жуўырды (Ш.Сейтов).

6. *-а, -е, -й* формалы хал фэйиллер гәп ишинде тәкирарланып келип, тамамланбаған, даўам етип туратуғын ис-хәрекет процесин аңлатады.

Мысалы: 1. Тамма-тама көл болар (Нақыл).

2. От жаққыш кәткуда болар,

Гәпке кулақ түре-түре (И.Юсупов).

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, «Билим». 1994., 290-бет.

7. Сондай-ақ тәкирарланып келген *-а, -е, -й* формалы хал фәйиллер өткен уақытларда әмелге асырылған ис-хәрекеттиң нәтийжесин аңлатып келеди.

Мысалы:

1. Жылай-жылай жап қазсаң,
Күле-күле суў ишесең (Нақыл).
2. Сөйлей-сөйлей шешен болады,
Көре-көре көсем болады (Нақыл).

в) Хал фәйилдиң болымсыз *-май//-мей* формасының стильлик қолланылыуы. Жазыушы-шайырлар өз шығармаларында образлылықты күшейтиў мақсетинде хал фәйилдиң болымсыз *-май//-мей* формаларынан да жийи пайдаланады. Бул формалар стильлик қурал сыпатында үлкен әҳмийетке ийе. Мысалы: 1. Болымсыз *-май//-мей* формалы хал фәйиллер өзлериниң тийкарғы мәнисинен узақласып, метафоралық хызметте қолланғанда, төмендегидей мәнилерди билдирип келеди:

а) Көркем шығармаларда белгили бир образды жасаў ушын, оның айрықша белгилерине характеристика бериўде жийи пайдаланылады:

1. Ел бийлеп, айға шапшып қыз дегениң,
Аўзын да қураш пенен *жаптырмай* жүр (Ш.Сейтов).
2. Булар дубақ зуврлар шыбық тиймеген,
Тегинликте *услатпайды* шақынан (Ш.Сейтов).

б) Сөйлеўшиниң күйиниў, налыныў сезимлерин билдиреди:

1. От хәм суў, пал хәм уў табысты қашшан,
Табысалмай атыр бирақ пейиллер (И.Юсупов).
2. Жулдызға жол таўып атқан адамзат,

Кеуилге жол *таппай* бозда тубалар (И.Юсупов).

2. Сөйлеушениң болып атырған ис-хәрекет, ўақыяларға қатнаслы кемситиў, мысқыллаў сезимлерин билдиреди:

1. Молласы хат *билмей*, терлеген жерде (И.Юсупов).

2. Бергенлер де тек жүрмейди,

Алғаннан пәнт жеп жүрмейди,

Қыпсалы сыр көп жүрмейди,

Журтка әшкара болады екен (И.Юсупов).

3. Көркем әдебиятта, публицистикалық стилде, сөйлеўдиң өткирлигин арттырып, антитезалық хызметте қолланылады. Мысалы:

Базда көрип турып, көрмей қаламыз,

Билип турсақдағы, билмей қаламыз (И.Юсупов).

4. *-май//-мей* формалы ҳал фейиллдерден жазыўшы-шайырларымыз өз дөретпелеринде эвфемизмлик хызметте де пайдаланған. Эвфемизмлер де экспрессив мәниге ийе болып, мәдений формада сөйлеў мүмкиншилигин береді. Сонлықтан олар қаҳарманлардың сөйлеў тилинде қолланылады. Мысалы: 1. Туўысқан қарақалпақ жери ушын он бес лашын ушпай қалды (Т.Қайыпбергенов). 2. Сеспей қатты билемен (Ә.Шамуратов).

5. Айтылажақ пикирге айрықша көтериңкилик мәни береді. Мысалы:

1. Суў көрмей етик шешкен, жаў көрмей аттан қулаған-қатын ердиң иси (Т.Қайыпбергенов).

2. Әне бахыт, бир сүйем, тек бир сүйем,

Услатпайды! Инсан күндиз-түн қуўар (Ш.Сейтов).

6. Ис-хәрекеттиң ислениў шәртин билдирип, олар арасындағы салыстырмалы қатнасты күшейтип көрсетеди. Мысалы:

1. Ғайрат етпей, мақсетеңе Мурат жоқ,
Ел шад болмай, ер жигитке ирәт жоқ (И.Юсупов).

2. Азаматлық әйлеп, белди буўынбай,
Жигит атқа шықпас ел деп туўылмай (И.Юсупов).

7. Поэзиялық шығармаларда персонажлардың руўхый халатын көрсетиўде пайдаланады. Мысалы:

1. Өңим бе, түсим бе айыра алмай,
Бир де сөз айтыўға батылым бармай (И.Юсупов).

2. Қайғы булты қабағыңнан арылмай (И.Юсупов).

3. Ойласам таңлар атпай сазып алды (И.Юсупов).

8. *-май// -мей* болымсызлық аффикслери аналитикалық форманың еки компонентине де жалғанған ўақытта, оның улыўма мәниси болымлы болады¹: билмей қоймайды, айтпай кетпейди. Мысалы: 1. Сең жылысыўдан изинше шырасын жағып қайтпаса болмайды (Ш.Сейтов). 2. Бәринен де бетер ғаррының мынаў қараўсыз мийўа дарактың, шөлиркеген егиниң тусынан қарамай, өте алмайтуғын, айланыспай кете алмайтуғын «тутанақлы кесели» басына үлкен бир қара мийнет болды (Ш.Сейтов). 3. Ал бийдай да қымбатламай қалмады (С.Бахадырова).

9. *-май// -мей* аффикси қоспа феийл компонентлериниң қайсы бириниң қурамында келиўине байланыслы рәўиште хәр қыйлы мәни нәзикликлери келип шығады. Егер қоспа феийл компонентлериниң биреўинде болымсыз форма ислетилсе, хәрекеттиң жүз бермегенлиги, орынланбағанлығы аңласылады: шықпай қалыў, айтпай қалыў, келе алмаў, айтып бермеў хәм т.б.

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1990, 61-бет.

III. 2. Ҳал феџилдиң қоспа формаларының стилистикасы

Жазыўшы-шайырлар шығармаларында ҳал феџилдиң қоспа формаларынан болған көркемлеў қураллары да жийи қолланылған. Олар айтылажақ пикирге көркем түр, образлылық, экспрессивлик берип, оқыўшыда сезим оятыўға себепши болады, шығарма тилиниң бай эмоциялы болыўын тәмийнлейди.

Бул қолланылған ҳал феџилдиң қоспа формалары ҳәр қыйлы стильлик планларда таңлап алынып, жазыўшы-шайырлар сүүретлеп отырған турмыс хәдийселерин анық сәўлелендириў, шығарма тилиниң жарлылығын сапластырыў хәм стильдиң сулыўлығына ерисиў ушын ислетилген.

Тилдеги ҳәр бир сөз көркем әдебият материалы хызметин атқарады. Көркем сөз шебери халық тилиндеги сөз маржанларын сайлай отырып, өз шығармасын барынша сулыў қурыўға урынады. Поэзия яки прозалық шығармалардың қайсы бирин алып қарасақ та, шығарманың тили биринши гезекте оның көркемлигин ашып береди. Көркем сөз шебериниң тилимиздиң байлығынан пайдаланыў өзгешеликлери сол шығарманың қунын асырып, оны көркем етип туратуғынын сеземиз. Мысалы:

а) Ҳал феџилдиң *-ғанша// -генше* формасының стильлик қолланылыўы. Олар гәп ишинде тийкарынан, жеке хәм топлам формаларында қолланылады, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы төмендегидей мәнилерди аңлатады:

1. Тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениў ўақтың хәм кеңисликтеги шекленгенлигин билдиреди: 1. Мыржық және көп ойдың астында қалып, шай қайнағанша бас көтермеди (Т.Қайыпбергенов). 2. Ол усы жасына келгенше

өмірлік жолдасы Айша аналық пенен сырласыу былай тұрсын, жалғыз өзі, ойға шүміп отырғанда үстине киргенин жақтырмас еді (Т.Қайыпбергенов).

3. Қосбаққыш ғаррының гәпи таўсылмас,

Жыйнағанша усы палыз бақшаны (И.Юсупов).

2. Ис-хәрекетти салыстырмалылық мәниге ийе болып, биринен-екиншисиниң артықмашлығын аңлатады. Мысалы: 1. Аталастың аты озғанша, аўылластың тай озсын (Нақыл). 2. Өз ара жаўласып тарап кеткенше, азап көрсекте бир жерде жасаўымыз керек болды (Т.Қайыпбергенов).

3. *-ғанша// -генше* формалы хал фәйиллер болымсыз формада келип, ис-хәрекеттиң ислениў шәртин билдиреди. Мысалы: 1. Биз қашан таппағанша үмитсизленбеймиз (Ж.Сапаров). 2. Бирақ өзине тапсырылған исти орынламағанша қайтпайды (С.Қапаев).

4. Қайталанып, даўам ететуғын ис-хәрекет мәнисин аңлатады. Бундай мәни оларда контекст арқалы мәлим болады. Мысалы:

1. Күни-түни қонақ күтер,

Дизде диңке қалмағанша (И.Юсупов).

2. Ким шекийнесин, ким бешпентин, ким көйлегин толтырмағанша дәрпенетуғын түри жоқ (Т.Қайыпбергенов).

5. Ис-хәрекеттиң сөйлеў моментинен бұрын болып өткенлигин аңлатады. Мысалы: 1. Кемпир еки-үш кесе шай ишип болғанша, Айхан үндемеді (Т.Қайыпбергенов). 2. Жақтыға қараңғы жерден шыққан көзлери үйреніскенше есик алдында көз жумып иркилип тұрды (Т.Қайыпбергенов).

б) *-ғалы// -гели* формасының стильлик қолланылыўы. Басқа түркий тиллериндеги сыяқлы *-ғалы// -гели* формалы хал фәйиллер ис-хәрекеттиң орын, сын, муғдар, мақсет хәм т.б. мәнилерин билдирмейди. Қарақалпақ

тилинде *-ғалы// -гели* формалы хал фейиллер тийкарғы ис-хәрекет пенен тек ўақытлық мәниде қатнас жасайды. *-ғалы// -гели* формалы хал фейиллер тилимизде төмендегидей стильлик бояўларда қолланылады:

1. Налыныў, наразылық мәнилерин билдиреди. Бундай мәнини анықлаўда контексттиң әҳмийети үлкен. Мысалы:

1. Дийхан жерге, жер дийханға жатласып,
Қоллар суўығалы, жер хәм суўысқан (И.Юсупов).

2. Қурылғалы хеш ысымаған,
Бул жайларды қыздырар еди (И.Юсупов).

3. Қарақалпақ халық болғалы,
Бир теңликти алған емес (Бердақ).

2. Ис-хәрекеттиң басланыў шегин билдиреди. Бундай мәнини анықлаўда да контекст хәм интонация үлкен хызмет атқарады. Мысалы: 1. ол усы үйге келгели далаға шықпаған еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Бирақ бул Сараның жумысқа араласқалы өз өнерин, талантын жумсап, биринши рет көпшиликтиң көзине түсиўи еди (Қ.Ерниязов).

3. Хал фейилдиң *-ғалы// -гели* формасы бери (берли) тиркеўиши менен де дизбеклесип келип тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениўиниң басланыў ўақтың билдиреди хәм оның мәниси тиркеўишсиз формаға қарағанда бир қанша конкретлеседи. Мысалы: 1. Адамыйзат өз алдына бөлшек-бөлшек ел болып кәлиплескели бери усы бөлшекленген дүньяны бириктириў талай патшалардың басын аўыртқан (Ш.Сейтов). 2. Ол Шымбайдан шыққалы берли сөйлескен жоқ (С.Хожаниязов).

3. Сен шылбырды үзип қашғанлы бери,
Қара тас артында жүр сени бағып (И.Юсупов).

в) Ҳал фәйилдин *-ғандай//гендей* формасының стильлик қолланылыўы. Бул форма гәпте тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы төмендегидей стильлик бояўларда қолланылады:

1. Ис-хәрекеттиң салыстырыў мәнисиндеги сынын билдиреди. Мысалы:

1. Бул нәлетий ханлар бир бесикке бөленгендей (Т.Қайыпбергенов).
2. Атлылар жеңис пенен емес, ең қәдирли адамын жерлеп қайтқандай, жолды үнсиз даўам еттирди (Т.Қайыпбергенов).

3. Қамшысын умытып кеткендей дүзде,

Бизиң көп жигитлер жуўырар изге (И.Юсупов).

2. Ис-хәрекетке қатнаслы салыстырмалы мәни береді. Мысалы: 1. Тап күйик ағаштан соғылғандай биреўлер (Т.Қайыпбергенов). 2. Тесик местиң тығыны алынғандай Ақбийдайдың көзлеринен жас саўылдады (Т.Қайыпбергенов). 3. Бирден сан мың қол ылашыққа тас ылақтырғандай, тарс-тарс жаўын қуып кетти (Т.Қайыпбергенов).

3. Тийкарғы ис-хәрекеттиң ислениўиниң себебин билдиреди. Мысалы: Көпшилиқ бир жуқпалы кесел киятырғандай, айрылып жол берди (Т.Қайыпбергенов). 2. Жаңа шағырайып турған ақ бултлардың бетине тәбият кара пердесин жапқандай, аспан түнере қалды (К.Султанов).

4. Ис-хәрекетке қатнаслы оның ислениў мақсетин билдиреди. Мысалы:

1. Келиншегиниң ақыллылығына Аманлық димарланғандай болды, тикейди (Т.Қайыпбергенов). 2. Ол практикалық жумыслардың барысын хабарлағандай болып сөйледи (Т.Нажимов).

5. Предметке байланыслы унамлы ямаса унамсыз мүнәсибетти билдиреди. Мысалы:

а) Унамлы мүнәсибет: 1. Өташтанның бас тил менен жалағандай (Т.Қайыпбергенов). 2. Тап хәзир өлип кетседе дүньяда әрманы қалмағандай қуўанышлы кейипте (Т.Қайыпбергенов).

3. Тамызыққа от ушқыны түскендей,

Ақыл-хуўшым ләззет суўын ишкендей (И.Юсупов).

б) Унамсыз мүнәсибет:

1. Дүньяны тек жалғыз өзиң қурғандай,

Басқалар қолында қарап турғандай (И.Юсупов).

2. Урқанаты ушып әбигерленди,

Тәғдир қаст еткендей кирттай қусына (И.Юсупов).

3. Ишек қарны сылынғандай, еки бүгиле шөгип үйине келди (Т.Қайыпбергенов).

6. Ис-хәрекеттиң тез исленгенлигин билдиреди. Мысалы: 1. Суўға сүңгигендей, бир демде қараңғылыққа сиңип-сиңип жоқ болды (Т.Қайыпбергенов).

2. Дүнья турар, дәўран өтер хәр кимнен,

Бир түнеп шыққандай пәлекли қоста (И.Юсупов).

7. Градиция, яғный кем-кемнен күшейиў ямаса пәсейиў мәнилерин билдиреди. Мысалы:

1. Самал қосық пенен тыныс алғандай,

Жулдызлар да қосық болып жанғандай,

Пүткил әлем қосық дәрьясы болып,

Руўхым арқалы ағып турғандай (И.Юсупов).

2. Көрген жанлар келбетине тойғандай,

Арсар болып, ақыл-хуўшын жойғандай,

Айсыз түнде шықса ол қыз далаға,

Қараңғы үйге хасыл гәўхар қойғандай (Қырық қыз).

Бұл қайталанып келген хал фейил формалары бирин-бири анықлап, предметке айрықша баға бериледи.

8. Жәмлеў, улыўмаластырыў мәнилеринде келеди. Мысалы: 1. Олардың аўыр қайғы-муңына этирап қосыла гүңирегендей. 2. Көз жасларға әлем теңселгендей, дүнья ғыргөбелек айланды (Т.Қайыпбергенов).

9. *-ғандай//гендей* формалы хал фейиллер көркем шығармаларда пресонажлардың психологиялық халатын аңлатыўда жиий қолланылады. Мысалы: 1. Жас әскербасының гәпти минберлетип, ойыншыққа айландыра бергенине шыдамай, ишегинен шеңгел сүйрелгендей қабағын шытты. 2. Жүзлеринен келисим белгисин аңлап, ишин өртеген оттың бир буўазак жалынын сыртқа шығарғандай, бойын сәл жеңил сезді. 3. Барлық көринислер жүрек-баўырынан пышақ суғып, буўынларын қыйқалап баратырғандай, Тула бедени зар қақсап иркилди (Т.Қайыпбергенов).

4. Ол кетти, мен қалдым суўдың бойында,

Суў пери сыйқырлап кеткендей сонда (И.Юсупов).

10. Сөйлеў моментинен бурын болып өткен ис-хәрекеттиң нәтийжесин билдиреди. Мысалы: 1. Жаўын қанша молдан шелеклесе, сонша тез ашылып, қуяш жарқырайды, кеше ғана ақтаңлағы шығып қулазыған майданлар көк шөптен көрпе жамылғандай болады да қалады (Т.Қайыпбергенов).

г) Хал фейилдің *-мастан//местен* формасының стильлик қолланылыўы. Хал фейилдің болымсыз *-мастан//местен* формасы *-май// -мей* формасы менен мәнилик жақтан күтә жақын келеди. Олардың бириниң

орнына бирин алмастырып қоллана бериўге болады. Мысалы: айтпай кетти - айтпастан кетти, уйықламай шықты-уйықламастан шықты хәм т.б.

-мастан//местен формалы хал феийл де басқа феийл формалары сыяқлы, гәп ишинде дара хәм топлам формаларында қолланылып, түрли экспрессив мәнилерде келди. Мысалы:

1. *-мастан//местен* формалы хал феийллер топлам формасында келип, ис-хәрекеттиң орынланыў усылын, сынын билдиреди. Мысалы.

1. Кеўил қабартпастан өз заманыңа,

Қыздай ашық болып өттиң де кеттиң (И.Юсупов).

2. Ол хеш кимге сездирместен шығып кетти (М.Дәрибаев). 3. Дәстлелей кушақлап арбаға әпергенликтен қаншасы зая болмады дейсең (Ш.Айтматов).

2. *-мастан//местен* формалы хал феийл топламы жеке халында хәм бурын, алдын сыяқлы тиркеўишлер менен дизбеклесип келип ис-хәрекеттиң ислениў ўақтың билдиреди. Мысалы: 1. Отырар-отырмастан-ақ Айдос илди. 2. Журт оянбастан бурын азанға суў таярлап қояйын, деди де иштен қабақ алып «Көк өзекке» қарай кетти (Т.Қайыпбергенов). 3. Аўылдың атқа минерлери болса пахтаға кетпен салынар-салынбастан-ақ гә районның, гә областтың кеңселерине қатнады (Ш.Сейтов).

3. *-мастан//местен* формалы хал феийллер атаўыш сөзлер менен дизбеклесип келип, көплик мәни аңлатады. Мысалы: 1. Аўылға жеткеннен кейин де Ырысқул бий өз жолдасларының басын бузбастан туўры өз үйине ертти. 2. Баяғы келискен он басылар да айнымаған болса, усы сапары олар менен ашық сөйлесип, тобын бузбастан орыс патшалығына жол алыў керек (Т.Қайыпбергенов).

4. *-мастан//местен* формалы хал фейиллер анафоралық сыпатқа ийе болады. Яғный гәптиң басында бір неше мәртебе қайталанып келип, нәтийжеде айтылажақ пикирдің көтерінки образлы шығыуына ерисиледи.

Мысалы:

Қалдырмастан тамшысын,

Қалдырмастан думанларын, жулдызын,

Қалдырмастан бир қызын,

Емиренип қушқым келер ышқынып жаным (Ш.Сейтов).

-мастан//местен формалы хал фейиллер стилистикалық фигуралардан бири болған параллелизмлер хызметинде де жумсалады. Мысалы: Көзи ашылмастан, көкиреги нурланбастан, басындағы суў мийге айланбастан, биздей болып өтә кетеди-дә (Ш.Сейтов).

7. *-мастан//местен* формалы хал фейиллер гәп ишинде көмекши сөз (тиркеуиш) хызметинде келип қарсылықлы мәни аңлатады. Мысылы:

1. Әттең, Қоңырат таманынан бизге қарсы ләшкер шыққан деген ғаўасат бар, соған қарамастан өзимиздің парахат исимизди қыламыз. 2. Хәр кимди хәр нәрсе қызықтырғанына қарамастан, өз ара сәўбетлесіулер күтә бийхазар басланды (Т.Қайыпбергенов).

8. *-мастан//местен* формалы хал фейиллер көркем шығармаларда персонажлардың психологиялық халатын бериўде жийи қолланылады. Мысалы: Текебай да сол пәти менен жуўазшыларды да «дүкип», жуўазларды жаптыра сала, Қурбаннан еситкен гәптиң ашыуы менен қабағының түйинин жаздырмастан Шымбайға хайт қойды, кеңсеге де бармады (Ш.Сейтов). 2. Ол қатып қалған қабақларын еле жазбастан, суўық түрде аспанға тигилип жатыр (С.Бахадырова).

д) Ҳал феџилдин *-ғанлықтан//генликтен* формасының стильлик қолланыўы. Бул форма қоспа гәптин қурамында келгенде ол қатнасқан жай гәптин ис-хәрекетти тийқарғы ис-хәрекеттен бурын исленип, тийқарғы ис-хәрекеттин ислениўине, оның жүзеге шығыўынан себеп болады. Мысалы: 1. Қолында норматив промфин-план болмағанлықтан, елеге шекем айлықты Әбдиғанийдин өзи жабады (А.Садықов). 2. Быйыл қыс қатты келгенликтен, муз қалың қалың қатқан еди (К.Султанов).

2. *-ғанлықтан//генликтен* формалы ҳал феџиллер гәп ишинде жеке хәм топлам формасында келип тийқарғы ис-хәрекеттин себепин билдиреди. Мысалы: 1. Маманды сыйлағанлықтан ба, ямаса қасындағы өзге түсли жигитти сыйлағанлықтан ба, олар кирежақ жердегилер сөтилип жол ашты (Т.Қайыпбергенов). 2. Нар омыраўын көтерип туражақ болған менен, дизеси байлаўда жатқанлықтан тура алмады (М.Дәрибаев). 3. Әне соны күйгенликтен, басшылар жоқарыдағыдай көз-қарас пенен шешеди (А.Садықов).

3. *-ғанлықтан//генликтен* формалы ҳал феџиллер топлам түринде келип, ўақытлық мәни билдиреди. Мысалы: 1. Алды кеш болғанлықтан жақын аўыллардың биринде қонып қалыўды уйғарды (Ш.Сейтов). 2. Азанғы мәхәл болғанлықтан, этираптан қыраў түскен шөплердин ийиси аңқыйды (Ш.Сейтов).

е) Ҳал феџилдин *-ғанда//генде* формасының стильлик қолланылыўы. 1. *-ғанда//генде* формалы ҳал феџиллер гәп ишинде топлам түринде келип ўақытлық мәни билдиреди. Мысалы: 1. Ерполат аўылға келе бергенде жан-жәниўардан әўпилдеп аўылдың ийтлери алдынан шықты (М.Дәрибаев).

2. Алдына табақ келип, басқалар еки-үш мәртебе алғанда, Шамурат табаққа қол созды (С.Арысланов).

3. Басына күнлер толғанда,

Жәбирайыл деп жылапты (Алпамыс).

2. Ис-хәрекеттің орынланыў шәртин билдиреди. Мысалы: 1. Сен келмегенде майдан айрылып едим (С.Арысланов). 2. Сен болмағанда қудай билсин, ҳәзир қай жерлерде тентиреп жүретуғынын (А.Садықов).

3. *-ғанда// -генде* формалы хал феиллер тийкарғы иске асыў орнын билдиреди. Мысалы: 1. Қалаға келгенде, қала халқы жийналып қосылып, Ханмешиттің қасында алып өтиўге жол табылмай узақ турдық (С.Арысланов). 2. Ол тораңғыллыққа барғанда сүре жығылды (Ш.Сейтов).

4. Муғдарлық мәни билдиреди:

1. Алты ай, он күн болғанда,

Аман болсаң шырағым,

Жеңгенди алып келермен (Алпамыс).

2. Қуўанышбай өрип кеткен қойлардың изинен еки километрге жақын узақлағанда жетти (Ж.Сапаров).

5. Себеплик мәни билдиреди. Мысалы: 1. Көзинің кесели бар еди, жылап зар-гирян болып жүргенде, еки көзден бирден айрылды (М.Дәрибаев).

2. Қубла беттеги дийўалға көзи түскенде, ериксиз күлип жиберди (Ж.Сапаров).

6. Сынлық мәни билдиреди. Мысалы: Мине елсиз, күнсиз жерден күтпегенде дус болып өзиң де киятырсаң (С.Арысланов).

7. Болжаў, шамалаў мәнилерин билдиреди. Мысалы: 1. Сондай аянышлы атын миниўине қарағанда, Ержан бүгин я тойдан ямаса бир шақырықтан

киятырғаны мәлим (М.Дәрибаев). 2. Нурлыбек оған қарағанда анағурлым, дуғыжым еди, бәршениң үмити тек сонда (Т.Қайыпбергенов).

ж) Ұал фейилдің *-ғаннан//геннен* формасының стиллик қолланылыўы. Ұал фейилдің бундай аффиксли түрлери гәп ишинде дара ҳәм топлам формасында келип төмендегидей мәнилерди билдирип келеди:

1. Ўақытлық мәни билдиреди. Мысалы: 1. Егис басланғаннан усы екеўи бир тракторды гезеклесип айдайды (К.Султанов). 2. Мәтжан аға аўылдың аман-түўеллигине көз жеткеннен кейин барып, кеўлин жәмлеп үйине киреди (А.Садықов).

2. Себеплик мәни билдиреди. Мысалы: 1. Ҳеш нәрсе көринбегеннен соң, Ерполат қайтадан жайына отырды (М.Дәрибаев). 2. Жаңа бир нәрселерден қорыққанынан оның еки дизеси еле қалт-қалт етеди (Х.Сейтов).

3. Салыстырмалы мәни билдиреди. Мысалы: 1. Сен өлгеннен жер толмас, бир қулдан бизге душпан болмас (Алпамыс).

2. Жат еллерде мүсәпирлик шеккеннен,
Урып-соғып хорласада ел жақсы (Мақтымқулы).

4. Орын мәнисин билдиреди. Мысалы: 1. Әдеттегидей төрт жайға киргеннен басланатуғын кесели - хаўа жетпеў (А.Садықов). 2. Айдос Хийўаға келгеннен кейин бирден хан сарайына бармай Қутлымурат инахтикине қайрылды (Т.Қайыпбергенов).

Жуўмақ

Тил адамлардың ең аҳмийетли қарым-қатнас жасаў куралы болып, олар арасындағы хәр қандай шәраятта да қатнас жасаў процесинде фонетикалық, лексикалық, фразеологиялық хәм грамматикалық мүмкиншиликлерди қолланыўда бир-биринен мәлим дәрежеде парық қылады. Усыннан келип шығып, гәптеги сөзлердиң өзгериўи хәм биригиўи, сөз формалары хәм гәп дүзилиси сыяқлы қубылыслар ҳаққында улыўмалық қағыйдаларды белгилеп бериўди грамматика нәзерде тутса, оның стилистика менен байланысы мәселесин үйрениў аҳмийетли ўазыйпалардың бири.

Стилистика биринши гезекте пикирди дәл хәм анық бере алыў ушын грамматика белгилеп берген улыўмалық қағыйдаларының қайсы бирин қандай ҳалда қолланыў мақсетке муўапық болатуғынын белгилеп береди. Гәптеги пикирди түсиникли етип жеткериўде тек ғана грамматикалық нызамларға әмел қылыўдың өзи жеткиликли емес.

Демек, гәпти стильлик жақтан дурыс дүзе билиў де керек. Бул дегени грамматикалық қубылыслар, категориялар стилистиканың да анализ қылыў объектине киреди деген сөз. Бирақ бундай анализ етиўдиң усылы хәм мақсетлери морфология хәм стилистикада бирдей емес. Морфологияда сөздиң қурылысы, сөз формасы грамматикалық мәни аңлатыўшы морфологиялық қубылыслар үйрениледи. Стилистикада болса, тек пикирдиң анаў ямаса мынаў эмоционал-экспрессив оттенкасын билдириўге хызмет ететуғын морфологиялық формалар үйрениледи.

Бизиң жұмысымыз қарақалпақ тилиндеги ҳал феийллердиң грамматикалық өзгешелигин изертлеўге арналған. Бул тема усы дәўирге

шекем қарақалпақ тил билиминде арнаўлы изертлеў объекти болмады. Тилимиздеги ҳал феиллердин грамматикалық өзгешеликлерин изертлеў-үйренилиўи зәрүр темалардың қатарына киреди.

Қарақалпақ тил билиминде ҳал феиллердин грамматикалық өзгешеликлери ҳаққында исленген арнаўлы илимий изертлеў жоқ. Бирақ, айырым илимпазлардың мийнетлеринде ҳал феиллер тек ғана теориялық жақтан анализленип, мәнилик топарларға бөлип көрсетилген. Сонлықтан да биз қарақалпақ тилиндеги ҳал феиллердин грамматикалық өзгешеликлерин ҳәр тәрәплеме - морфологиялық, синтаксислик ҳәм стилистикалық бағдарларда изертлеўди алдымызға мақсет етип қойдық. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыўына ҳәм байып барыўына қатнаслы болған қарақалпақ тилиндеги ҳал феил формаларының грамматикалық өзгешеликлерин үйрениў үлкен әхмийетке ийе. Себеби, феилдин функциональ формаларының ҳәр бири гәпте қолланылыўына, гәп ағзаларына қатнасына, стильлик бояўға ийе болыўына қарай тилде ҳәр қыйлы хызмет атқарады. «Қарақалпақ тилиндеги ҳал феиллердин грамматикалық өзгешеликлери» деген темадағы магистрлик жумысымызда ҳал феиллердин грамматикалық өзгешеликлерин илимий талқыға салыў ушын биз тәрәпинен төмендеги жумыслар исленди:

Бириншиден, түркий ҳәм қарақалпақ тил билиминдеги ҳал феиллердин изертлениў жағдайларын үйрендик ҳәм сол тийкарда ҳал феил формаларының грамматикалық өзгешеликлерин изертлеўге умтылдық.

Екиншиден, тил билминдеги стилистика тараўы бойынша изертленген мийнетлерге шолыў жасап, ҳал феил формаларын стилистикалық бағдарда анализлеўге, изертлеўге ҳәрекет қылдық.

Үшіншиден, тилши илимпазлардың мийнетлерин үйрениў арқалы барлық хал фейил формалары ең дәслеп келбетлик фейил болғанлығын, яғный морфологиялық курамы айқын қоспа аффикслери ғана емес (-ғанша// -ғандай), соның менен бирге хал фейилдің жай формаларының да келбетлик фейиллер негизинде қәлиплескенлигин анықлаўға еристик. Мәселен, хал фейилдің жай -ын формасы (-й), -ыпан > (-ы) пан >п жолы менен өзгериске ушыраған. Ал -ан аффикси дәслепки ўақытлары келбетлик фейилдің аффикслериниң бири болған. Изертлеўшилердің мийнетлеринде бул аффикс хәзирги күнде де якут, чуваш тиллеринде хәм өзбек, түркмен, сондай-ақ батыс сибирлик татар тиллериниң диалектлеринде ушырасатуғынлығы айтылады.

Төртиншиден, қарақалпақ тилиндеги хал фейил формаларының гәп ағзаларына қатнасын үйрене отырып, олардың тийкарынан гәп ишинде жай гәплердің, сондай-ақ дизбекли ямаса бағыныңқы қоспа гәплердің компонентлериниң бириниң баянлаўышы хызметинде хәм ис-хәрекетти хәр түрли пысықлаўышлық мәнилерде сыпатлаўда өнимли қолланылатуғынлығын анықладық.

Бесиншиден, қарақалпақ тилиндеги хал фейил формаларының стилистикасын изертлеў арқалы, көркем шығармаларда олардың түрли экспрессив мәнилерди бериў ушын хәр қыйлы стильлик мақсетлерде қолланылыўын хәм бир көркем сөз шебериниң жеке поэтикалық тил өзгешелиги тийкарында дәлиллеўге умтылдық. Хал фейил формаларының стильлик өзгешеликлерин анықлаў ушын мысаллар қарақалпақ жазыўшы-шайырларының көркем шығармаларынан алынды.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги ҳал феџил формалары хызмети, басқа сөзлер менен дизбеклесиў уқыплылығы, оларды жасаўшы аффикслер қурамы, гәп ағзаларына қатнасы, бул категорияның тилимизде қолланылыў өзгешелигин морфологиялық, синтаксислик ҳәм стилистикалық бағдарларда изертлеў тил билиминдеги әҳмийетли мәселелердиң бири есапланады.

Пайдаланылган әдебиятлар

1. Абдуллаева Л. Ўзбек бадий адабиётининг лексик стилистикаси. Тошкент, 1979.
2. Аннакуров А. Түркмен дилинде ҳал ишлик формалары. Ашгабат, «Билим» нешрияты, 1974.
3. A.Da'wletov, M. Da'wletov, M.Qudaybergenov. Ha'zirgi qaraqpaq a'debiy tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 2009.
4. Әбдиназимов Ш. Бердақ дәрәтпелеринде жумсалған феийлидиң функциональ формаларындағы өзгешеликлер. - Әмир Темурдың 660 жыллығына бағышланған профессор-оқытыўшылардың хәм студентлердиң XX илимий-теориялық конференциясының материаллары. Нөкис, 1996.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть первая (части речи и словообразование). Москва, 1952.
6. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
8. Грамматика карачаев-балкарского языка. Москва, 1976.
9. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Москва, 1973.
10. Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, «Наука» 1988.
11. Дмитриев Н.К. Башқорт теленең грамматикасы. Москва, 1948.
12. Жанмавов Б.Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке. Москва, «Наука», 1967.

13. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде феџилдиң функциональ формаларының системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
14. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, 1966.
15. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилинде ҳал феџилдиң анықланбаған қоспа формалары. - «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекстана», 1992, №3, 133-137-бетлер.
16. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилинде ҳал феџилдиң -ғандай, -гендей формасы. - «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекстана», 1982, №2, 72-77-бетлер.
17. Дәўлетов М. Дәслепки компонентиниң баянлаўыш -п формалы ҳал феџил хәм -са, -се формалы шәрт мейилден болған дизбекли қоспа гәп хәм оның бағыныңқылы қоспа гәпке қатнасы. - «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекстана», 1980, №7, 72-82-бетлер.
18. Дәўенов Е. Баянлаўышы ҳал феџилден болған сын бағыныңқылы гәп. - «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекстана», 1975, №4, 62-66-бетлер.
19. Дәўенов Е. Баянлаўышы ҳал феџилден болған бағыныңқылы гәп. - «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекстана», 1977, №3, 74-78-бетлер.
20. Дәўенов Е., Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992.
21. Есенов Қ. Сабақтас қурмалас сөйлемниң қурылысы. Алматы, «Ғылым», 1982.

22. Қучкортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. Тошкент. Таш ДУ нашриёти, 1978.
23. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Ленинград, 1955.
24. Қазақ тілінің грамматикасы. I. Морфология. Алма-Ата, 1967.
25. Қазақ грамматикасы. Фонетика, Сөзжасам, Морфология, Синтаксис. Астана, 2002.
26. Қутлымуратов Б. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде хәрекет атлары. Нөкис, 1967.
27. Маманов Е.И. Современный казахский язык. Москва, 1962.
28. Мелиев К. Хәзирги туркий тилларда сифатдошлар. Тошкент, 1974.
29. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик феил. Нөкис, 1964.
30. Сравнительная грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, «Наука», 1988.
31. Садықова М. Фъел стилистикаси. Тошкент, 1975.
32. Сейилханова Б. Түркий тиллерде ҳал феилдин изертлениў тарийхынан. -Қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелери (Илимий мақалалар жыйнағы). Нөкис, 1987.
33. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975.
34. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари амалиёти. (Университетлар талабалари учун қуланма). Тошкент, 1994.
35. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983.
36. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1974.
37. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология, Нөкис, 1981.
38. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1994.

39. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис «Қарақалпақстан», 1986.
40. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим», 1996.
41. Шомақсудов А., Расулов И., Рустамов К. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983.
42. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Москва, 1981.
43. Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. Москва, 1977.